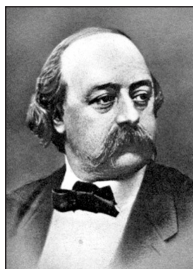

РОМАН XIX ст.

Гюстав Флобер

Пані Боварі
(Скорочено)

Пані Боварі

(Скорочено)

Частина перша

II

Однієї ночі, години об одинадцятій, вони прокинулись від кінського тупотіння. Щось під'їхало конем до самого ганку. Служниця полізла на горище, відчинила дахове віконце і вступила в переговори з верхівцем, що стояв унизу. Він приїхав по лікаря, має з собою листа. <...>

У листі, припечатаному синьою сургучевою печаткою, лікаря просили негайно приїхати на ферму Берто — вправити зламану ногу. Але ж від Тоста до Берто — через Лонгвіль і Сен-Віктор — буде добрих шість льє, а ніч стояла темна, хоч в око стрель. <...>... Під'їхавши до Вассонвіля, він побачив хлопця, що сидів на окопчику.

— Це ви будете лікар? — спитав хлопець і, почувши відповідь Шарля, взяв у руки свої дерев'яні черевики і побіг підтюпцем поперед нього.

По дорозі лікар довідався од малого провозатого, що добродій Руо — дуже заможний хазяїн, ногу зламав собі минулого вечора, вертаючи од сусіда з хрещенського пирога. Оце вже два роки, як він удовіє. При ньому живе тільки дочка-панночка, допомагає йому по господарству.

Колії на шляху стали глибші; ще трохи — от вам і ферма Берто. Тут хлопчик шмигнув у якусь дірку, побіг поза парканом і розчинив ворота. Кінь сковзався по мокрій траві, Шарль пригинався, щоб не зачепитись об нависле гілля. Собаки аж захиналися коло будки, рвучися на цепу. Коли Шарль в'їхав у двір, кінь злякався й шарпнувся вбік.

Ферма була в гарному стані. Через відчинені ворота в стайнях видно було добрі тяглові коні, що спокійно жували сіно з нових ясел. Уздовж господарських будівель парувала величезна купа гною, а в ній греблися кури та індики, ще й п'ятеро чи шестеро павичів — гордість тутешніх фермерів. Кошара була довга, стодола висока, з чепурними гладенькими стінами. Під повіткою стояли два чималі вози та четверо плугів; тут же

висіли батоги, хомути, черезсідельники, наритники й сині повстяні пітники, притрушені дрібною потертю, що сипалася з сінника. Симетрично обсаджений деревами двір похило підіймався вгору, коло копанки весело деркотіли гуси. <...>

Шарль піднявся на другий поверх до хворого. Той лежав під ковдрами, обливаючись потом, відкинувши далеко вбік свій нічний ковпак. Це був опецькуватий чоловічок років під п'ятдесят, білолиций, голубоокий, лисуватий спереду, з сережками у вухах. В узголів'ї стояла на стільці чимала карафка горілки, з якої він час від часу наливав собі по чарочці «для охоти». Але, побачивши лікаря, бідолаха ніби зів'яв, покинув лаятися — а лаявся він уже дванадцять годин поспіль — і тільки жалібно постогнував.

Перелом був простісінкий, без жодного ускладнення. Нічого кращого Шарль не міг би й бажати. І ось, пригадавши собі, як поводитися з пораненими його вчителі, він став розважати пацієнта всякими жартами; ці хірургічні пестоці подібні до олії, якою змащують ланцети. З возовні принесли на лубки в'язку дранини. Шарль вибрав одну drankу, розколов її на кілька скіпок і вискоблів скляною скалкою; тим часом наймичка роздирає простирадло на бинти, а панна Емма шила подушечки. Вона довго не могла знайти свого несесера, і батько аж розсердився; не відповідаючи ні слова на його докори, вона швидко шила, раз у раз колола собі пучки і тут же підносила руку до рота — виссати кров.

Шарля вразила білість її нігтів. Вони були блискучі й звужені на кінчиках, відполіровані краще від дьєппської слонової кості підрізані у формі мигдалин. Проте руки в дівчини були не дуже гарні — не досить білі й трохи сухорляві; та й взагалі вони були довгуваті і позбавлені м'якої округлості в контурах. А що вже очі, то вони справді були прекрасні — карі, аж ніби чорні, вони дивилися на вас з-під довгих вій щиро, сміливо і довірливо.

Після перев'язки добродій Руо запросив лікаря попоїсти трохи на дорогу.

Шарль зійшов у залу на нижньому поверсі. Там, на невеличкому столу коло великого ліжка під перкалевим балдахіном, на якому були намальовані турки, стояли два прибори і срібні келишки. З високої дубової шафи, що стояла проти вікна, пахло ірисом і свіжовибіленим полотном. Долі по кутках стояли лантухи збіжжя — лишок, що не вліз у сусідню комору, куди вели три кам'яні приступки. На зелено пофарбованій стіні, що вже трохи полупилась від вогкості, висіла на гвіздку єдина оздоба

кімнати — голова Мінерви, намальована вуглем і вправлена в позолочену рамку. Внизу готичними літерами було написано: «Дорогому таткові».

За столом говорили спочатку про хворого, потім про погоду, про сильну холоднечу, про те, що ночами в полі бігають вовки. Панні Руо дуже невесело живеться на селі, особливо тепер, коли на її руках усе хазяйство. У кімнаті було холоднувато, і вона злегка тремтіла, від чого повненькі губи в неї розтулялися. У хвилини мовчання вона мала звичку їх прикушувати.

Білий виложистий комірець низько відкривав її шию. Її чорняве волосся розділялося тонким, злегка вигнутим проділом на два бандо, так гладенько зачесаних, що вони створювали враження суцільної маси; ледь закриваючи вуха, вони зливалися позаду в пишному шиньйоні і відтіняли скроні хвилястою лінією. Таку зачіску сільський лікар бачив уперше в житті. Щічки в панночки були рожеві. Між двома гудзиками корсажа в неї був застромлений, як у мужчини, черепаховий лорнет.

Перед тим як їхати Шарль пішов попрощатися з дядьком Руо, а потім повернувся в залу, де Емма стояла край вікна й виглядала в сад на повалені вітром тички для квасолі. Вона обернулась і спитала:

— Ви щось забули?

— Так, пробачте, десь тут мій нагай, — відповів Шарль і почав нишпорити на ліжку, за дверима, під стільцями.

Нагай упав додолу в суточки між мішками і стіною. Панна Емма помітила його і нагнулась над мішком. Шарль ввічливо кинувся на допомогу, простягнув руку одночасно з нею і ненароком черкнувся грудьми об спину дівчини, що нахилилася перед ним. Вона випросталась і, зашарівшись, глянула на нього через плече, подаючи нагай.

Шарль обіцяв заглянути до хворого через три дні, натомість заявився вже другого дня, потім навідувався регулярно двічі на тиждень, а то й частіше, ніби помилившись.

Тим часом усе йшло гаразд, нога заживала як слід, і коли на сьомому тижні дядько Руо спробував пройти сам по своїй «хатині», про пана Боварі пішла слава, як про доброго лікаря. Дядько Руо казав, що так, як він, не лікують і найперші доктори з Івето, ба і з самого Руана.

Шарль і не задумувався над тим, чого це йому так полюбилось їздити на ферму Берто. Якби він став дошукуватися причини, то, напевне, приписав би це вчащання серйозності медичного випадку, а може, й надії на добрий заробіток. Але чи справді через це його візити на ферму були

якимось приемним винятком із усіх його нудних, буденних занять? Виряджаючись у Берто, він уставав спозаранку, по дорозі підганяв коня, пускав його бігом, не доїжджаючи до ферми, зіскакував додолу, витирав чоботи об траву і натягав чорні рукавички. Він полюбив в'їжджати в широкий двір, відхиляючи плечем ворота, полюбив горластого півня, що кукурікав на огорожі, і хлопців-наймитів, що вибігали його зустрічати. Полюбив стодолу і стайні, полюбив дядька Руо, який розгонисто ляпав його по руці, величаючи своїм рятівником, полюбив цокіт маленьких дерев'яних черевичків панни Емми по чисто вимитій кахляній підлозі на кухні. Від високих підборів дівчина здавалася трохи вищою на зріст, і коли вона йшла поперед Шарля, дерев'яні підосви швидко підскакували й сухо ляскали об шкіряні ботики.

Вона щоразу проводила його до першої сходинки рундука. Якщо коня ще не було, вони чекали його разом. Прощалися в домі і більше вже не розмовляли; свіжий вітер, обвіваючи дівчину, ворухив її волоссячко на потилиці або грався зав'язками фартушка, що тріпотіли в неї на стегнах, як прапорці. Одного разу була відлига; мокро вилискувала кора на деревах у садку, з покрівель капало. Емма постояла на порозі, потім сходила за парасолькою, відкрила її. Пронизана сонцем сиза шовкова парасолька відкидала рухливі білі на її біле личко. А вона усміхалась лагідному теплу і слухала, як падають краплі на напружений муар.

Коли Шарль тільки ще почав їздити на ферму Берто, пані Боварі-молодша завжди було розпитувала, як ідеться хворому, і навіть виділила для добродія Руо окрему сторінку в своїй обліковій книзі. Але прочувши, що в нього є дочка, вона кинулась розпитувати по людях і довідалась, що панночка Руо виховувалася в монастирі урсулинок, дістала, як то кажуть, прекрасну освіту, отже, танцює, малює, вишиває, знає географію і бринькає на фортепіано... Ну, це вже занадто!

«Так ось воно що! — думала жінка, — Так ось чому він аж сяє увесь, коли виряджається до неї! Так ось чому він убирається в новий жилет і навіть не боїться попасти в нього під дощ... Ах вона ж зміюка! Зміюка!»

І лікарша інстинктивно зненавиділа дівчину. <...>

Шарлю обридло все це, і він перестав їздити на ферму. Після нескінченних сліз і поцілунків, у любовному надпориві Елоїза змусила його заприсягти на молитовнику, що він більше там не буватиме. Отже, він скорився; але сміливість бажання бунтувала в ньому проти такої рабської поведінки. Наївно лицемірячи сам із собою, він вирішив, що за-

борона бачитися з Еммою надає йому незаперечне право кохати її. До того ж удова була сухорлява, зуби мала конячі, цілий рік куталась у маленьку чорну шаль, кінчик якої теліпався в неї між лопатками, її кошавий стан обтягувався бахматими сукнями, що не доходили їй до кісточок, так що завжди видно було сірі панчохи, на яких перехрещувалися зав'язки неграбних черевиків.

Часом до них приїздила Шарлева мати. Невістка за кілька днів управила свій розум свекрусі, і вони разом заходжувалися пиляти його у дві пилки, допікаючи різними повчаннями та зауваженнями: і чого це він їсть, як не в себе, і чого ото частувати вином кого попало, і що за дурна впертість — не носити фланелевої білизни! <...>

Через тиждень, коли Елоїза розвішувала у дворі білизну, в неї пішла горлом кров, а другого дня — Шарль саме одвернувся, щоб запнути вікно фіранкою — вона сказала: «Ох боже мій», — зітхнула і зомліла. Не зомліла — вмерла. Так несподівано!

Коли на кладовищі все скінчилось, Шарль повернувся додому. Внизу нікого не було; він пішов у спальню й побачив жінчину сукню, що висіла над ліжком. І тоді, спершись на письмовий стіл, він просидів у журливій задумі до пізнього вечора. Вона ж його любила, як не-як.

-
- Поясніть, як в уривку відтворюється атмосфера, яка панувала на фермі та в домі Шарля. У чому полягає відмінність? Наведіть приклади з тексту.
 - За допомогою яких деталей відображається ставлення Шарля до дружини?
 - Які почуття боролися в душі Шарля після відвідування ферми?
-

III

Одного ранку дядько Руо привіз Шарлю плату за вилікувану ногу — сімдесят п'ять франків монетами по сорок су та ще індичку. Він чув про горе, що спіткало лікаря, і намагався втішити його.

— Знаю, знаю і я таке лихо, — казав він, плескаючи його по плечу, — бодай його нікому не знати! І я, коли свою покійницю поховав, то все було іду кудись у поле, щоб людей не бачити; упаду десь під деревом, та вже плачу-плачу, та все Бога кличу, та все йому верзу — що, й сам не знаю... Побачу було крота на гілляці — висить, а черва аж кишить йому в животі, — та й думаю: чому і я не здох? А як згадаю, що інші в цей час до жінок своїх туляться, то було аж по землі ціпком щосили б'ю. Просто як стеряв-

ся; і їсти не їв нічого, повірите, гидко було й подумати йти в харчевню, не то що... А тоді, дивись, потихеньку та помаленьку — минає зима, минає й весна, минає літо, минає й осінь — і все те пройшло, сплило крапля по краплі, розвіялось крихта по крихті. Сплило, пройшло чи, може, сказати б, уляглося, бо отутечки насподі щось воно та є, наче як муляє коло серця... Та вже коли нам так на роду написано, то що ж діяти, пощо убиватися? Мертвого не воскресити... Усе минеться, пане Боварі, киньте лихом об землю! Ось приїздіть лишень до нас, дочка моя частенько за вас згадає, чого це, каже, він мене забуває. Незабаром весна — приїздіть, кроликів трохи постріляємо, і вам охотніше буде.

Шарль послухався й поїхав у Берто. Усе там було по-старому, як і п'ять місяців тому, тільки груші стояли вже в цвіту та дядько Руо зовсім оклигав, мотався туди-сюди по хазяйству, і на фермі ніби аж повеселішало.

Вважаючи за свій обов'язок оточити лікаря всілякою увагою — горе ж яке у чоловіка! — старий прохав його не ходити простоволосим, говорив до нього пошепки, як до хворого, і навіть удавав, що сердиться, коли гостеві не зготували на обід чогось легенького — крему якогось чи грушевого узвару. Коли Руо став розповідати анекдоти, Шарль упіймав себе на тому, що сміється, але тут же враз згадав про жінку й нахмурився. Подали каву, він перестав про неї думати.

Він згадував про неї все рідше й рідше, звикаючи жити одинцем, а приємне відчуття незалежності допомагало йому забувати про самотність. Тепер він міг снідати й обідати, коли йому заманеться, міг коли завгодно виходити з дому й повертатися, не даючи нікому звіту, а коли дуже стомлювався, сміло розлягався на ліжку на всю широчінь. І він вилежувався, ніжився, вислухував від знайомих слова співчуття. Крім того, смерть жінки чимало сприяла поширенню його практики. Цілий місяць усі водно говорили: «Бідний лікар! Таке нещастя!» Ім'я його набуло популярності, клієнтура збільшилася; до всього, він бував у Берто, скільки хотів. У ньому ворушилась якась невиразна надія, якась передчуття щастя. Коли він пригладжував перед дзеркалом бакенбарди, йому здавалося, що він ніби покращав на виду.

Одного дня він заїхав на ферму о третій годині; усі працювали на полі. Він зайшов на кухню, але спочатку не помітив Емми: віконниці були зачинені. Сонячне проміння продиралось крізь щілини, бігло тоненькими смужками по кахляній підлозі, заламувалось на різках меблів і тремтіло зайчиками по стелі. По столу лазили мухи, заповзали в немиті

склянки і дзижчали, тонучи на дні в недопитках сидру. Од світла, що проходило через комин, оксамитом вилискувала сажа на чавунній плиті і сизувато голубів процахлий попіл. Емма шила, сидючи між коминком і вікном, — вона була без хустки, на голих плечах перлилися крапельки поту.

По сільському звичаю, вона запропонувала Шарлю випити. Він одмовлявся, вона стала припрохувати і нарешті сказала, що сама з ним вип'є чарочку лікеру. Діставши з шафи пляшку кюрасо і дві чарки, вона налила в одну по самі вінця, а в другу тільки крапнула і, цокнувшись із Шарлем, піднесла свою чарку до уст. Чарка була майже порожня, Емма перехилилася назад, закинувши голову й витягнувши шию, випнула губи і сміялась, бо пити було нічого: просунувши язичка між білими дрібними зубками, вона злизувала лікер із самого денця.

Емма знову сіла до роботи — штопати білу бавовняну панчохоу. Вона працювала, схиливши голову, й мовчала; Шарль і собі не говорив ні слова. Вітерець, що піддував під дверима, кружляв вихорці пилу по кахляній підлозі; Шарль слідував за ними і чув тільки, як стукотить у нього в скронях та десь далеко у дворі кудкудаче курка. Час від часу Емма прохолоджувала собі щоки, прикладаючи до них долоні, а потім холодила руки об залізну ручку великих кухонних щипців.

Вона поскаржилась, що в теплу погоду на неї часом нападають памороки, спитала, чи не помогли б від цього морські купання; далі стала розповідати про монастир, а Шарль їй про свій колеж, і вони потроху розговорились. Потім вони пішли в Еммину кімнату. Вона показала йому свої старі ноти, книжки, якими її премійовано за успіхи в навчанні, вінки з дубового листя, що валялись у шафі в нижній шухляді. Потім заговорила про свою матір, про кладовище і навіть показала Шарлю грядку в квітнику, що з неї вона першої п'ятниці кожного місяця рвала квітки на материну могилку. Але їхній садівник не тямить своєї справи, та й взагалі прислуга в них нікуди не годиться. Як би вона хотіла жити в місті — хоча б у зимку! Правда, влітку на селі, може, ще нудніше: дні такі нескінченно довгі... І, залежно від змісту говореного, Еммин голос то бринів дзвінко й чисто, то нараз ніби поймався м'ясним серпанком і переходив у протяжні модуляції, завмираючи майже до шепотіння, наче вона розмовляла сама з собою; вона то весело дивилася широко розплющеними наївними очима, то злегка мружилась, і в погляді її імилася нудьга, снувались невиразні мрії.

Увечері, повертаючись додому, Шарль пригадував одну за одною всі її фрази, намагаючись якнайточніше відтворити й доповнити їх зміст, щоб уявити собі, як вона жила до їхнього знайомства. Але йому ні разу не пощастило побачити її в думках якоюсь інакшою, не такою, якою вона явилась йому вперше або якою він її щойно покинув. Потім він став думати, що з нею буде, коли вона вийде заміж. І за кого? Гай-гай! Дядько Руо такий багатий, а вона... вона така вродлива! Та личко Емми знову й знову снувалось йому перед очима, і щось монотонне, як хурчання дзиги, одно туркотіло йому у вуха: «А що, якби женитися?» Уночі він не міг заснути, у горлі мов що давило, його мучила спрага; він устав, напився води з глечика і розчинив вікно. Ніч була зоряна, повівав теплий вітерець, десь далеко валували собаки. Шарль повернув голову в той бік, де була ферма Берто.

«Ех, впіймав не впіймав, а погнатись можна!» — подумав Шарль і вирішив при першій же нагоді завести річ про сватання, але щоразу, коли така нагода траплялась, у нього прилипав язик до гортані — він не міг знайти потрібних слів.

Дядько Руо був не від того, щоб випхати за когось доньку: яка з неї користь у господарстві? Він, щоправда, не сердився на неї — хіба з таким розумом та з хліборобством возитися? Це ж проклята богом праця — де бачили, щоб хто з хліборобів вибився в мільйонери? От хоч би й сам старий — не те що не багатішав, а з року в рік мав збитки. Якщо він добре збував свої продукти, кохаючись у хитрощах комерції, то власне до господарювання, до порядкування фермою він мав абиякі здібності. Перериватись на роботі він не думав, зате не скупився робити видатки на власні потреби, — любив добряга смачно попоїсти, жити в теплі і м'яко спати. Любив міцний сидр, сочисту печеню та добру каву з ромом. Обідав він на кухні сам-один, примостившись край коминка за маленьким столиком, якого туди вносили вже накритим, як у театрі.

Отже, постерігши, що в присутності Емми в Шарля червоніють щоки, він уже здогадався, що діло пахне сватанням, і заздалегідь обміркував, як йому повестись. Лікар був, щоправда, в його очах молявкою — не такого б зятя бажалося мати старому, але, кажуть, він чоловік порядний, ощадливий, освічений, такий за посагом дуже тягтися не буде. А дядькові Руо, як на те, довелось нещодавно продати двадцять два акри свого маєтку, бо заборгував чимало грошей і муляреві, і лимареві, та й винотоку треба полагодити. Тому він і порішив: «Посватає — оддам».

Перед Михайловим днем Шарль приїхав у Берто на цілих три дні. Останній день пройшов, як і два попередні, — він усе відтягував розмову з хвилини на хвилину. Дядько Руо пішов проводити Шарля; вони йшли торованим шляхом і вже мали прощатися — треба було зважитись.

Шарль дав собі останню відстрочку до краю живоплоту і, нарешті, проминувши його, пробурмотів:

— Добродію Руо, я маю вам щось казати.

Обидва стали. Шарль мовчав.

— Кажіть — послухаю. А може, й не треба. Ви думаєте, я не знаю? — засміявся тихенько дядько Руо.

— Дядьку Руо... дядьку Руо... — мимрив Шарль.

— Та чого там, я до того торгу й пішки, — вів далі фермер. — І у дівчинки, я гадаю, те саме на думці, проте слід усе-таки в неї поспитати. Ви собі йдіть помалу, а я вернуся додому. Тільки ж глядіть, якщо вона скаже «так», ви не вертайтеся назад, знаєте, щоб не було поговору, та і їй буде ніяково. А щоб вам тут не мліти душою, я розчиню віконницю навстіж, до самої стіни — ви побачите і через пліт.

І пішов.

Шарль прив'язав коня до дерева, звернув на стежку й почав вичікувати. Минуло півгодини, потім він налічив ще дев'ятнадцять хвилин по годиннику. Раптом щось стукнуло об стіну — віконниця розчинилася, прогонич ще дрижав.

Другого ранку о дев'ятій Шарль був уже на фермі. Коли він увійшов, Емма зашарілася, хоч для годиться намагалась усміхатися. Дядько Руо обійняв майбутнього зятя. Про грошові справи розмови й не заводили — мали ще час, однаково не випадало вінчатися, поки Шарль не відбуде жалоби, цебто до тієї весни.

Зима пройшла в обопільному чеканні. Панна Руо клопоталася своїм посагом. Дещо замовили в Руані, а сорочки й чепчики вона шила сама, зробивши викройки з модного журналу. Коли Шарль приїздив на ферму, говорили про готування до весілля, обмірковували, у якій кімнаті справляти обід, прикидали, скільки треба буде якої страви і що подавати на закуску.

Емма хотіла була вінчатися обов'язково опівночі, з факелами, але дядько Руо не розумів таких забаганок. Відгуляли добре весілля: гостей було аж сорок три чоловіки, за столом сиділи шістнадцять годин, наступного ранку все почалося спочатку; догулювали ще й кілька днів потому.

- Поміркуйте, чому Шарль після смерті дружини відчував себе незалежною людиною.
- Простежте, як в уривку відображається динаміка почуттів Емми.
- Поміркуйте, про які особливості характеру Емми свідчить її бажання вінчатися опівночі, з факелами.
- Які риси характеру батька Емми й за допомогою яких художніх засобів розкриваються в уривку?

IV

Гості стали з'їжджатися з раннього ранку — в каретах, таратайках, бідарках, у старосвітських базверхих кабріюлетах, у критих повозках із шкіряними завісами<...> Жінки були в чепчиках, у сукнях міського фасону, з золотими ланцюжками від годинників, у пелеринах, кінці яких схрещувалися на поясі, або запнуті в кольорові хустки, що пришпилювалися на спині, не закриваючи шиї. Хлопчики, одягнені однаково з батьками, почувались, очевидно, дуже незручно в новеньких костюмах (декотрі з них уперше на віку взулись у чобітки), а поруч з ними, не пускаючи пари з уст, стояла в білому платтячку, пошитому до першого причастя і надточеному для такої урочистої okazji, якась дівчина років чотирнадцяти чи шістнадцяти — рідна або двоюрідна сестра, — уся червона, зніжковіла, напomadжена трояндовою помадою, вона дуже боялася замазати свої білі рукавички. Конюхів не вистачало, і чоловіки, закотивши рукава, самі заходжувалися розпрягати коні. Одягнені вони були по-різному, як до суспільного становища — хто у фрак, хто в сюртуку, хто в піджаку, а хто і в куртці. Фраки були добротні, дбайливо бережені й шановані всією родиною, видобувані з шафи лише в найбільші свята; сюртуки з довгими полами, що маяли на вітрі, з циліндричними стоячими комірами і широкими, з мішок завбільшки, кишенями; піджаки грубого сукна, до яких носили звичайно кашкети з мідною крайкою на козирку; куценькі куртки з парою тісно — ніби очі — посаджених на спині гудзиків і з такими цупкими фалдами, наче їх витесано з одної колоди. Деякі з запрошених (таким, само собою, випадало сидіти на нижньому кінці стола) були в святкових блузах — з викотистим аж до плечей коміром, з рясними складками на спині, — низько підперезані шитим паском.

А накрохмалені сорочки випиналися на грудях панциром! Усі мужчини попідстригалися напередодні, вуха в них відстовбурчувались; усі

були чисто виголені; деякі голились удосвіта, потемну, і порізалися попід носом або поздирали шкіру на щоках; ті садна, завбільшки з трифранковик, почервоніли, обвітрились по дорозі, і білі гладкі обличчя здавались розписаними під рожевий мармур. <...>

Бенкетували до самого вечора. Коли гостям надокучало сидіти, вони виходили погуляти у дворі або пограти в «корок» у stodolі, а потім знову поверталися до столу. Дехто навіть заснув під кінець обіду й захропів. Але за кавою всі ожили; тут завели пісень; чоловіки почали хизуватися силою, носили гири, пробували підняти на плечі воза, пускали солоні жарти, цілували чужих жінок. Увечері, коли треба було роз'їжджатися, обгодовані вівсом коні ледве влазили між голоблі, брикалися, ставали дибки, рвали упряж, а хазяї лаялися й реготали. Цілу ніч по всіх околицьних дорогах навзаводи мчали в місячному світлі шаленисті повози, підскакуючи на риштаках, перестрибуючи через купи каміння, гальмуючи на узвозах; жінки вихилялися з них і підхоплювали упущені віжки. <...>

Шарль зроду не був жартівливим і за вечерею не дуже-то показав себе. На всі дотепи, каламбури, двозначні натяки, якими його частовано, на всі квітки, які йому прищиплювано, він відповідав досить банально.

Зате на ранок його мов підмінили. Можна було подумати, що це він уперше спізнав таємницю кохання; молода ж нічим не виявляла своїх почуттів, годі було про щось догадатись, дивлячись на неї. Навіть найлюкавіші гострослови не знали, що казати, і, коли вона проходила повз них, тільки поглядали на неї, напружуючи якомога всю свою тямку. А Шарль не таїв нічого. Він називав Емму своєю жіночкою, казав на неї «ти», у всіх питав, чи вона їм до вподоби, бігав за нею усюди і часто заводив її в садок, і гості бачили з-за дерев, як він на ходу обнімає її за талію і, схилившись до неї, мне головою мереживну оторочку корсажа.

За два дні по весіллі молоді поїхали; Шарля чекали пацієнти, він не міг довше баритися. Дядько Руо дав їм свою бричку й сам провів їх до Вассонвіля. <...>

V

Цегляний фасад тягнувся якраз уздовж вулиці чи, вірніше, дороги. За дверима висіли на гачках плащ з вузьким коміром, вуздечка й чорний шкіряний кашкет, а в кутку валялись краги, заляпані зашкарублюю грязюкою. Праворуч була зала, тобто кімната, де обідали й сиділи вечорами. Жовті канаркові шпалери з вицвілим квітковим бордюром угорі коли-

халися на слабо натягнутій полотняній підкладці; вікна були завішані білими коленкоровими фіранками з червоною облямівкою, а на вузькій полиці каміна, між двома свічниками накладного срібла під овальними абажурами, виблискував годинник з головою Гіппократа. Через коридор був Шарлів кабінет — кімнатка шість кроків завширшки, де стояли стіл, три стільці і робоче крісло. На шести полицях ялинової шафи не вміщалося майже нічого, крім «Словника медичних наук», нерозрізані томи якого добре пошарпались, без кінця-краю перепродуючись із рук у руки. Кухонні запахи просотувалися крізь перебірку в кабінет, так само і в кухні чути було, як хворі на прийомі кашляють і оповідають про свої недуги. Далі йшла велика, віддавна занехаяна кімната з грубою, — вікнами у двір, на стайню. Вона правила тепер за льох, комору, дровітню і була захаращена іржавим залізяччям та всяким іншим мотлохом непевного призначення. <...>

Садок тягнувся поміж двома глинобитними стінами, що ховались за абрикосовими шпалерами, аж до живоплоту з колючого глоду, а далі починалося чисте поле. Посеред садка на кам'яному підмурку виднівся шиферний циферблат сонячного годинника; чотири клумби миршавої шипшини симетрично оточували грядки з більш корисними насадженнями. У глибині, під ялинками, уткнувся носом у молитовник гіпсовий кюре.

Емма піднялась нагору. В першій кімнаті не було ніяких меблів, але в другій — у спочивальні — стояло в алькові ліжко червоного дерева з пурпуровою заслоною.

На комоді красувалася оздоблена мушлями шкатулка, біля вікна на тумбочці стояв у графіні букет флердоранжу, перев'язаний білими атласними стьожками. То був вінчальний букет, букет тієї! Емма глянула на нього. Шарль помітив це і виніс квіти на горище. А в цей час молода, сидючи в кріслі (у кімнаті саме розкладали її речі), думала про свій вінчальний букет, запакований у картонку, і міркувала, куди його дінуть, як вона часом помре.

З перших же днів вона заходила переробляти в домі все по-своєму. Зняла з свічників абажури, наново переліпила шпалери, перефарбувала сходи, поставила лави в садку навколо сонячного годинника і навіть міркувала, як би влаштувати басейн із водограєм і рибками. Нарешті чоловік, знаючи, що вона любить кататися, придбав по okazji шарабанчика; коли до нього приладнали нові ліхтарі та крила із строченої шкіри, він скидався на справжнє тильбюрі.

Шарль був щасливий і ні про що гадки не мав. Обід удвох, вечірня прогулянка по шляху, порух руки, яким Емма поправляла волосся, її солом'яний брилик, що висів на віконному шпінгалеті, тисяча інших дрібниць, в яких він не вбачав колись нічого принадного, — все це тепер стало для нього джерелом безнастанного блаженства. Вранці, лежачи поруч з нею на постелі, він дивився, як сонячне проміння золотить пушок на її біло-рожевих щічках, напівприкритих гофрованими фестонами чепчика. На такій близькій відстані Емміні очі здавались йому ще більшими, особливо коли вона, прокидаючись, кілька разів розплющувала й знову заплющувала їх; чорні в тіні й темно-карі при світлі, очі її ніби складалися з багатьох кольорових шарів, темніших у глибині і чимдалі ясніших на поверхні райдужної оболонки. Його зір топився у цій глибині, він бачив там самого себе в мініатюрі, — бачив до самих плечей, з фуляровою хусткою на голові й розхристаною сорочкою. Він уставав. Емма підходила до вікна — побачити, як він від'їжджає; вона довго стояла, спершись на підвіконня між двома вазонами герані, і пеньюар вільно облягав її стан. Вийшовши на вулицю, Шарль пристібав собі остроги, поставивши ногу на тумбу, а вона говорила до нього зверху, гризучи якусь пелюсточку або билинку, а потім здмухувала відірвані клаптики вниз до нього, і вони поволі спускалися на вулицю, по-пташиному кружляючи в повітрі, чіпляючись за кудлату гриву старої білої кобили, що сумирно стояла біля порога, і тільки тоді падали додолу. Шарль скакав у сідло, посилав Еммі поцілунок, вона махала йому рукою й зачиняла вікно; він рушав. Їхав собі шляхом, що нескінченно курився в далечінь, второваними путівцями, над якими дерева спліталися верховіттям, польовими межами, де жита йому сягали по коліна, — і сонце пригрівало в спину, вранішнє повітря приємно лоскотало ніздрі, а серце було налите вщерть радощами перебутої ночі. Спокійний духом, вдоволений тілом, він розкошував у душі своїм чاستям, як часом після обіду чоловік іще втішається смаком з'їдених трюфелів.

Що хорошого зазнав він досі у житті? Може, ті шкільні роки, коли він сидів узаперті в високих стінах колежу, почуваючи себе самотнім серед багатших або сильніших товаришів, що сміялися з його вимови, глузували з його одержі, серед учнів, до яких приходили на побачення матері й нишком приносили в муфтах ласощі. Може, пізніше, коли був студентом і, не маючи зайвого шеляга, не міг ніколи замовити музикам контрданса для якоїсь дівчини-робітниці, що пішла б до нього за коханку? А потім

він рік і два місяці прожив з удовою, що в неї ноги в постелі були холодні, як у жаби. Тепер він навіки оволодів чарівною істотою, яку палко кохав. Увесь світ обмежувався для нього тепер шовковистим кругом її спідниць, він картав себе, що не досить любить її, завжди скучав за нею, поспішав вернутись додому, і серце його калатало, коли він збігав нагору по сходах. Емма сиділа у себе в кімнаті за туалетом; він увіходив навшпиньках, цілував її в спину, вона скрикувала.

Він не міг стриматись, щоб не торкати щомиті її гребінці, персні, хустки; він то міцно й дзвінко цілував її в щоки, то дрібно обцілював її голі руки від пальців до плеча; а вона, усміхнена і ніби роздосадувана, відштовхувала його, як відганяють надокучливу дитину.

До шлюбу їй здавалося, що вона кохає; але кохання повинно приносити щастя, а щастя не було: виходить, вона помилилась. І Емма силкувалась зрозуміти, що, власне, означають у житті оті слова про блаженство, жагу, сп'яніння, які здавалися їй такими прекрасними в книжках.

VI

<...>

Коли їй минуло тринадцять, батько одвіз її до міста — віддати в монастир. Вони спинилися в кварталі Сен-Жерве, в заїзді; вечерю їм подали в тарілках, розмальованих сценами з життя мадемуазель де Лавальєр. Подряпані ножами й виделками написи прославляли благодать віри, чутливість серця і розкоші двору.

Вона не нудьгувала в монастирі навіть у перші дні — їй гарно було з сестрами-черницями. Щоб розважити дівчинку, вони водили її до каплиці, куди проходили з трапезної довгим коридором. На перервах Емма майже не гралась, добре розуміла катехізис: коли отець вікарій задавав трудні питання, відповідала завжди вона. Живучи безвихідно в оранжерейній атмосфері класів, серед цих блідолицих жінок, що перебирали чотки з мідними хрестиками, вона поволі поринала в м'яку містичну дрімоту, навіювану кадильними пахощами, прохолодою свяченої води та палахкотінням свічок. Під час обідні вона не дослухалася до відправи, а розглядала в своєму молитовнику побожні малюнки, облямовані блакитними віньєтками, їй полюбилися і хвора овечка, і серце Христове, простромлене гострими стрілами, і стражденний спаситель, що знемагає під тягарем хреста. Щоб умертвити плоть, вона одного разу спробувала не їсти цілий день. Вона придумувала, який би собі дати рапак.

Коли треба було йти на сповідь, дівчинка навмисне вигадувала на себе різні дрібні грішки, аби довше постояти навколішках, згорнувши руки, припавши лицем до решітки, й слухати в сутінках голос священника. Так часто повторювані в проповідях образи: наречена, жених, небесний обранець, вічний шлюб — будили в неї в глибині душі якусь невідому ніжність.

Вечорами, перед молитвою, в кімнаті для занять читалися вголос душеспасенні книги: у будні — уривки з священної історії або з «Казань» абата Фрейсіну, а в неділю, для переміни, — з «Духу християнства». З яким захопленням слухала вона спершу ці гармонійні жалі романтичної меланхолії, в яких лунали всі відгомони земного й небесного світу! Коли б її дитинство минало десь у торговельному кварталі, в кімнаті за крамницею, її душа, можливо, розкрилася б ліричним захватам перед красою природи, що пізнається нами звичайно через одкровення поета. Але вона жила на селі, змалку була знайома з меканням отар, з молочним господарством, із плугами... Звикши до мирних картин, вона тепер за контрастом горнулася душею до бурхливих явищ. Море вона любила тільки в бурю, а зелень лише серед руїн. З усього їй треба було вигадати ніби якусь особисту користь, і вона відкидала геть як непотріб усе, що не давало безпосередньо поживи її серцю: натура в неї була більш емоційна, ніж артистична, вона прагнула хвилюючого, а не мальовничого.

Щомісяця в монастир приходила на тиждень — підшивати білизну — одна стара панна. Нею опікувався сам архієпископ, бо вона походила із старовинного дворянського роду, зруйнованого під час революції; тому вона трапезувала з черницями, а після обіду, перед тим як братися за роботу, залишалась погомоніти з ними. Часто пансіонерки бігали до неї з занять. Вона знала напам'ять силу любовних пісень минулого віку і, шиючи, виспівувала їх півголосом. Вона розповідала всякі історії, переказувала різні новини, виконувала в місті дрібні доручення, а старшим давала нишком читати романи, що їх завжди носила в кишені свого фартуха. Сама стара панна упивалася ними в перервах між шиттям, поглинаючи розділ за розділом. У романах тільки й мови було, що кохання, коханці, коханки, переслідувані дами, що мліють у відлюдних альтанах, поштарі, яких замордовують на всіх станціях, коні, що гинуть у перегонах на кожній сторінці, дрімучі ліси, сердечні жалі, клятви, ридання, слъзозй цілунки, човни при місячному світлі, соловейки в гаях, кавалери, хоробрі, як леви, сумирні, як ягнята, добродесні, як ніхто, завжди гарно вбрані

і сльозоточиві, як урни. П'ятнадцятилітня Емма цілих півроку обтирала цю пилюку старих бібліотек. Пізніше вона захопилась історичним побутописанням Вальтера Скотта, марила парапетами, вежами, менестрелями, їй хотілось жити в якомусь вікодавньому замку, як ті вельможні дами в довгих корсажах, що цілими днями сиділи край вікна під стрілчастим склепінням, спершись ліктем на кам'яне підвіконня, а щокою на руку, і виглядали якогось рицаря з білим султаном, що грає на вороному коні, вертаючи з далекого краю. В цей час вона обожнювала Марію Стюарт і оточувала ревним пієтетом усіх жінок, що прославились у віках своїми чеснотами чи стражданнями. Жанна д'Арк, Елоїза, Агнеса Сорель, прекрасна Ферроньєра і Клеманс Ізор сяяли перед її очима, немов комети у темрявому безмежжі історії, де, крім них, місцями виринали не такі яскраві і зовсім не зв'язані між собою образи: Людовік Святий під дубом, умираючий Баярд, якісь жорстокості Людовіка XI, клаптики Варфоломіївської ночі, плюмаж Беарнця і незабутні спогади про мальовані тарілки, що вихваляли Людовіка XIV.

На уроках музики вона співала романси — все про ангелят з золотими крильцями, про мадонн, про лагуни та гондольєрів, — безневинні композиції, в яких крізь банальність стилю і недосконалість мелодії прохоплювались чарівливі видіння почуттєвої дійсності. Часом Емміні подруги приносили в монастир ілюстровані альбоми, що їм даровано під Новий рік. З ними треба було критися, це була ціла морока; читали їх лише в дортуарі. Обережно торкаючись гарних атласних палітурок, Емма прикипала завороженими очима до імен незнайомих авторів, що підписувались під віршами, — то були найчастіше графи чи віконті.

Вона тремтіла, розглядаючи гравюри, аж шовковистий цигарковий папір підіймався півдугою від її віддиху, а потім знову тихенько прилягав до сторінки. Там, за балюстрадами балконів, юнаки в коротких плащах пригортали до грудей дівчат у білих сукнях, з карнавками на поясі; там були анонімні портрети англійських леді, білявих, кучерявих, — великими ясними очима дивились вони на вас із-під круглих солом'яних брилків. Деякі, розкинувшись у колясках, катались по парку; кіньми правили двоє маленьких глумів у білих рейтузах, а попереду вистрибом біг хорт. Інші лежали замріяні на канапі з розпечатаною цидулкою в руці і споглядали місяць крізь прочинене вікно, притінене чорною завісою. Наївні юнки, ронячи сльози, цілувалися з горлицями крізь ґрати готичних кліток або, всміхаючись і схиливши голову набік, обривали пелюстки

стокротки гострими кінчиками пальців, загнутими, як середньовічні пантофлі. І ви теж були там, султани з довжелезними цибухами, ви розкошували в альтанах, в обіймах баядерок, і ви, гяури, і ви, турецькі ятагани та грецькі фески, і надто ви, бліді краєвиди казкових країн, де часто в одній рамці уживаються пальми й сосни, праворуч тигр, ліворуч лев, на обрії татарські мінарети, а на першому плані римські руїни і тут же поруч верблюди на спочинку, і все це облямоване незайманим, а проте ніби чисто виметеним лісом; широкий прямовисний сонячний промінь тріпоче у воді, сталево-сіре лоно якої протинається подекуди білими крилами лебедів.

І лампа, що висіла у Емми в головах, освітлювала з-під абажура ці картини з усього світу, що проходили одна за одною перед очима дівчини в тиші дортуару, під далекий стукіт спізнілого фіакра, що торохтів десь по бульвару. <...>

-
- Поясніть, які риси супільства розкрив автор під час весілля і яку роль відіграє опис зовнішності у створенні цього узагальненого образу.
 - Простежте, які зміни сталися з Шарлем.
 - Поміркуйте, чому Емма, дивлячись на свій вінчальний букет, думала про смерть.
 - Як виховувалась Емма? Чому вона не відчувала щастя після весілля?
-

Частина друга

II

<...>

З другого боку каміна стояв білявий юнак і мовчки дивився на Емму. Це був пан Леон Дюпюї, другий постійний відвідувач «Золотого лева». Він служив клерком у місцевого нотаріуса, метра Гійомена, і страшенно нудився в Йонвілі. Тому він частенько відтягував годину обіду, сподіваючись, що до трактиру нагодиться випадковий подорожній, з яким можна буде пробалакати вечір. У дні, коли робота кінчалася рано, він не знав, куди діватись, і рад- не-рад мусив з'являтися вчасно на обід і витримувати його, від супу до сиру, віч-на-віч з Біне. Ясно, що він з радістю згодився на пропозицію хазяйки пообідати в товаристві з приїжджими. <...>

— Чи є тут в околицях хоч якісь місця для прогулянок? — спитала пані Боварі, звертаючись до юнака.

— О, дуже мало, — відповів той. — На самому пагорбі, біля узлісся, є так званий «вигін». Часом у неділю я ходжу туди з книжкою і милуюсь на захід сонця.

— Немає нічого чарівнішого від заходу сонця, — промовила Емма, — особливо на березі моря.

— О, я дуже люблю море, — зауважив пан Леон.

— І чи не здається вам, — вела далі пані Боварі, — що над цим безмежним простором вільніше ширяє дух, що споглядання його підносить угору душу і навиває думки про безконечність, про ідеал?

— Так само і гірські краєвиди, — підхопив Леон. — Мій двоюрідний брат мандрував торік по Швейцарії, то говорив, що неможливо уявити собі всю красу озер, чарівність водоспадів і грандіозність льодовиків. Ви бачите сосни небувалих розмірів, перекинуті кладкою через потоки, хатинки, що попритулялись на стрімких урвищах, а крізь просвіти в хмарах під вами ген-ген унизу зеленіють долини... Таке видовище пориває людину до молитви, до екстазу! Я не дивуюсь тому славнозвісному музикантові, який, шукаючи натхнення, виїжджав грати на фортепіано в яку-небудь чарівну місцевість.

— А ви займаєтесь музикою? — спитала вона.

— Ні, але дуже люблю її, — відповів він.

— Е, ви його не слухайте, пані Боварі! — перебив Оме, нахилиючись над тарілкою. — Це він прибіднюється... Що це ви, юний друже! Адже кілька днів тому ви так знамените співали у себе в кімнаті «Ангела-хранителя». Я чув усе з лабораторії: ви виконували цю штуку, як справжній артист!

Леон справді квартирував у аптекаря. Кімната його була на третьому поверсі й виходила вікнами на площу. Він почервонів при цьому компліменті свого домохазяїна.

А Оме вже знову повернувся до лікаря і називав йому по порядку всіх визначніших мешканців Йонвіля. Він розповідав анекдоти, давав довідки. Ніхто гаразд не знає, скільки грошей у нотаріуса; крім того, є тут сімейка Тювашів, що завдає всім немало клопоту...

Емма знову спитала:

— А яка музика вам більше до вподоби?

— О, звичайно, німецька, — вона кличе в царство мрій.

— А італійську оперу ви слухали?

— Ще ні, але сподіваюсь побувати в ній на той рік, коли поїду в Париж кінчати юридичний факультет. <...>

— Отак і я, — зауважив Леон. — І справді, яка це втіха — сидіти ввечері з книжкою біля каміна, коли в шибки б'ється вітер, а в кімнаті затишно горить лампа...

— Правда, правда! — сказала Емма, пильно дивлячись на нього великими чорними очима.

— В такі хвилини ні про що не думаєш, — провадив він далі, — і час минає непомітно. Не сходячи з місця, мандруєш по далеких сторонах, ніби бачиш їх, і думка, сплітаючись із фантазією, захоплюється окремими картинами або стежить за розвитком подій. Здається, що ти зливаєшся з героями, що під їхньою одежею б'ється твоє власне серце...

— Правда, правда, — повторила Емма.

— Чи траплялось вам коли-небудь, — питав Леон, — зустрічати в якійсь книжці думку, що вже раніше невиразно снувалась у вашій голові, якийсь призабутий образ, що ніби повертається здалека й достоту виражає ваші власні невловні відчуття?

— Таке зі мною бувало, — відповідала вона.

— Ось чому я найбільше люблю поетів, — вів далі Леон. — Вірші якісь ніжніші за прозу, від них легше плачеться...

— Але вони стомлюють кінець кінцем, — заперечила Емма. — Я, на-
впаки, більше охоча до романів, у яких події розгортаються так стрімливо, що аж страх бере. Я ненавиджу банальних героїв і помірковані почуття, подібні до тих, що зустрічаються в реальному житті.

— Дійсно, — зауважив клерк, — такі твори не зворушують серця і, на мою думку, не відповідають справжньому призначенню мистецтва. Серед розчарувань життя так солодко буває линути мрією до благородних характерів, до щирих почуттів, до картин блаженства. Для мене тут, на безлюдді, це єдина розвага і розрада. Але в Йонвілі так мало цікавого!

— Мабуть, так само, як і в Тості, — сказала Емма. — Там я завжди брала книжки в бібліотеці. <...>

Леон, сам того не помічаючи, під час розмови поставив ногу на пере-
кладину стільця пані Боварі. На ній була синя шовкова краватка, під якою гофрований комірець тримався прямо, як брижі. Розмовляючи, вона то підіймала, то опускала голову, і підборіддя її то поринало в батист, то по-
волі виринали з нього. Поки аптекар балакав із Шарлем, між молодими людьми, що сиділи поруч, точилась якась наче безпредметна розмова, в якій усі випадкові фрази вели, одначе, до єдиного центра — спільних

уподобань. Паризькі театри, назви романів, нові кадрили, світ, якого не знали вони обоє. Тост, де жила раніше Емма, Йонвіль, де вони перебували тепер, — про все переговорювали вони до кінця обіду. <...>

III

<...>

Учорашній обід був для Леона важливою подією. Досі йому ще ніколи не доводилось розмовляти дві години підряд з дамою. Як же це він спромігся сказати їй, та ще й такою мовою, стільки речей, яких він ніколи не говорив раніше так доладно? Леон був несміливої вдачі і відзначався тією стриманістю, за якою можуть критися водночас і соромливість, і нещирість. Йонвільці вважали, що в нього *прекрасні манери*. Він завжди терпляче вислухував міркування старших і, здається, зовсім не цікавився політикою — дивна річ для молодого людини. Крім того, мав ще різні таланти: малював аквареллю, розбирав ноти в скрипичному ключі і після обіду, коли не грав у карти, охоче брався за книжку. Пан Оме поважав його за освіченість, пані Оме любила за послужливість. Він часто водив гуляти в сад маленьких Оме, вічно замурзаних, дуже погано вихованих дітлахів, що слабували на недокрів'я, як і їхня мати. Крім няньки, за ними наглядав аптекарський учень Жюстен, двоюрідний небіж Оме. Взятий у дім з ласки, він був одночасно й за служника.

Аптекар виявив себе чудовим сусідом. Він порекомендував Еммі найкращих торговців, привів до неї чоловіка, у якого купував сидр, сам покуштував напій і прослідкував, щоб бочку поставили в погребі як слід; навчив її дешево купувати масло і домовив паламаря Лестібудуа доглядати за садом, бо старий працював не тільки в церкві та на цвинтарі, а ще й садівникував по людях, беручи платню за рік або поденно.

Така надмірна люб'язність і послужливість аптекаря пояснювалась не тільки його схильністю допомагати ближнім. За всім цим крився цілий план.

Справа в тому, що Оме порушував параграф перший закону від 19 вентоза XI року, який забороняв займатися медичною практикою особам без відповідних дипломів. Одного разу по чиємусь анонімному доносу його викликали в Руан, у службовий кабінет королівського прокурора. Високий урядовець прийняв його, стоячи в мантиї з горностаєм на плечах і в береті. Це було вранці, перед засіданням суду. По коридору лунало важке гупання жандармських чобіт, а десь іздалеку чулося ніби скрего-

тання ключів у величезних замках. У вухах аптекаря так стукотіло, що він боявся, щоб із ним не трапився удар; йому вже ввижалась тюремна камера, сім'я в сльозах, розпродаж аптеки з молотка, розкидані слоїки і пляшечки... Щоб відійти від переляку, він мусив завернути до кав'ярні і вихилити склянку рому з зельтерською водою.

Проте спогади про цю грізну пересторогу мало-помалу стерлися, і аптекар, як і раніше, почав давати клієнтам невинні поради в кімнаті за аптекою. Але мер дивився на нього скоса, колеги заздрили йому, — доводилось усіх боятись. Підійти під ласку панові Боварі — значило заслужити його вдячність і примусити його мовчати, якщо згодом він щось помітить. Тим-то пан Оме щоранку приносив лікареві газету, а ввечері частенько одвивався з аптеки й забігав до нього побалакати.

Шарлю тим часом було невесело: пацієнти не з'являлись. Цілими годинами він сидів і мовчав, спав у себе в кабінеті або дивився, як жінка шие. Щоб трохи розважитись, він найнявся за робітника сам до себе і навіть спробував пофарбувати горище рештками вохри, що там покинули малярі. Але його дуже турбували грошові справи. Він стільки витратив на ремонт квартири в Тості, на туалети дружини й на переїзд, що за ці два роки не стало всього посагу — понад три тисячі еку. А скільки речей зіпсувалось чи загубилось при перевозі з Тоста до Йонвіля, не кажучи вже про гіпсового кюре, що злетів із воза і розхряпався на бруку Кенкампуа...

Від цих думок його відвертала приємніша турбота — вагітність Емми. <...>

Емма була спочатку дуже здивована, а потім їй захотілось швидше родити, щоб узнати, що значить бути матір'ю. У неї не вистачало грошей на всі витрати — на колиску в формі човника з рожевими шовковими занавісками, на вишивані чепчики тощо, і вона з досади відмовилась від усяких турбот про придане для дитини, віддавши все без довгих міркувань на волю містечкової швачки. У неї не було тих радощів готувань, у яких ви-зріває материнська ніжність; можливо, її любов до дитини потерпіла від цього вже в зародку. <...>

Емма розродилася в неділю, близько шостої години ранку, на сході сонця.

— Дівчинка, — сказав Шарль.

Вона одвернулась і зомліла. <...>

Пан Боварі-батько прогостював у Йонвілі цілий місяць, дивуючи місцевих мешканців своїм пишним військовим кашкетом із срібним галуном,

у якому він виходив уранці на площу курити люльку. Звикнувши замолodu випивати, він частенько посилав служницю до «Золотого лева» по вино, яке там записували на рахунок його сина; крім того, він перевів на свої носові хусточки весь невістчин одеколон. Проте Емму тішило його товариство. Цей чоловік бував по світах, умів розповісти про Берлін, про Відень чи про Страсбург, про своє офіцерське життя, гулянки й галантні пригоди. Він був до невістки дуже люб'язний, а часом навіть хапав її десь на сходах чи в саду за талію і гукав:

— Гей, Шарль, бережись!

Тоді матуся Боварі не на жарт злякалася за щастя свого сина і, боячись, що її чоловік може зле вплинути на моральність молодої жінки, стала квапити старого, щоб скоріше їхати. Можливо, вона мала для цього якісь серйозніші підстави. Адже для пана Боварі не було на світі нічого святого.

Одного дня Еммі раптом дуже закортіло побачити свою дівчинку, яку віддали годувати мамці<...>

У цю хвилину з сусідніх дверей вийшов пан Леон з пачкою паперів під пахвою. Він уклонився їй і зупинився в холодку під сірим навісом крамниці Лере.

Пані Боварі сказала, що вона вирядилась іти до дитини, але по дорозі відчула втому.

— Якщо... — почав Леон і затнувся, не наслідуючись продовжувати.

— Ви йдете кудись у справах? — спитала Емма.

І, вислухавши відповідь, попросила клерка провести її.

Увечері про це вже знали у всьому Йонвілі, і мерова жінка, пані Тюваш, заявила в присутності своєї служниці, що пані Боварі себе *компрометує*. <...>

Насилу відкараскавшись від мамки, Емма знову взяла під руку Леона. Якийсь час вони йшли швидко, потім притишили ходу, і погляд її — вона дивилась уперед, — спинився на плечах юнака. На ньому був сюртук з чорним оксамитовим коміром. Його пряме каштанове волосся було старанно зачесане і падало на комір. Вона звернула увагу на його нігті. Таких довгих нігтів у Йонвілі ніхто не носив. Клерк приділяв багато часу манікюру; для цієї мети він тримав у письмовому столі особливий ніжик.

Вони вертались у Йонвіль берегом. У літню спеку річка меженіла, і до самої підшови видно було огорожі садків, від яких спускались до води східці. Без плюскоту текла бистра і дивилась холодна річка; тонкі

та високі трави пучками схилялись над її плесом, ніби зелені розпушені коси. По гостролистому очерету і широкому лататтю де-не-де лазили або сиділи, причаївшись, комахки на тоненьких лапках. Сонячне проміння просвічувало блакитні бульки хвиль, що без угаву набігали одна на одну; старі безверхі верби задивились у воду на відображення своїх сірокорих стовбурів. На прибережному лузі нікого не було. Всі люди на фермах обідали; молода жінка та її супутник чули тільки мірний звук своїх кроків по стежці, власні слова та шарудіння Емминої сукні.

Огорожі круг садів, утикані зверху оскаллям пляшок, були розпечені, як шибки в теплицях. Між цеглинами попроростали жовтофіолі. Кінчиком розкритої парасольки пані Боварі черкала на ходу зів'ялі квіти, що розсипались жовтавим пилком; часом по шовку, чіпляючись за торочки, шаруділа гілочка бузини чи ломиносу.

Вони заговорили про іспанську балетну труп, що мала приїхати на гастролі в Руан.

— Ви підете в театр? — спитала Емма.

— Якщо зможу — піду, — відповів Леон.

Невже їм не було про що більше говорити? Ні, очима вони розмовляли про серйозніші речі; силкуючись знайти банальні фрази, вони почували, що їх обох охоплює водночас якесь невимовне томління, що з глибини душі підіймаються владні голоси і заглушують звуки їхньої розмови. Вражені цим недовідомим, неказанно солодким відчуттям, вони й не пробували сказати про нього одне одному або відшукати його причини. Передчуття щастя нагадує береги тропічних країн. Вони обдають безмежний океан своїм теплим подихом, обвівають його духмяними вітрами, і сп'яніла людина дрімає, навіть не вдивляючись у дальину незнаних обривів.

В одному місці череда розмісила всю землю. Довелося ступати по великих замшілих каменюках, розкиданих по болоту. Емма часто спинялась на хвилину, щоб роздивитись, куди поставити ногу, і, балансуючи на хисткому камені, підтримуючи рівновагу ліктями, нерішуче нахилилася вперед, боячись упасти в калюжу, а проте сміялась.

Дійшовши до свого саду, пані Боварі відхилила хвіртку, збігла по сходах і зникла в домі.

Леон повернувся в контору. Патрона не було. Він подивився на столи службових паперів, підстругав перо, а потім узяв капелюха й вийшов.

Він попрямував на «вигін», на вершину Аргейського пагорба, де починалось узлісся, ліг на землю під сосною і, затуливши очі, став дивитися на небо кризь пальці.

«Яка нудьга! — думав юнак. — Яка нудьга!»

Він вважав за велике нещастя жити в цьому глухому містечку, де мусив приятелювати з Оме і служити в Гійомена. Нотаріус був вічно завалений справами, носив окуляри в золотій оправі, білу краватку і руді бакени і не розумів нічогосінько в душевних тонкощах, хоч і хизувався чепуркуватими англійськими манерами, що спершу засліпили були молодого клерка. Щодо аптекарші, то це була істота сумирна, як ягниця, і найкраща дружина на всю Нормандію; вона весь час клопоталася своїми дітьми, батьком, матір'ю, двоюрідними братами та сестрами, співчувала горю ближнього, вела своє господарство абияк і не визнавала корсетів. Але вона була така вайлувата в рухах, така нудна в розмові, така вульгарна на вигляд і така убога духом, що, хоч їй було тридцять років, а Леонові — двадцять, хоч вони спали стіна в стіну і щоденно розмовляли одне з одним, — він ні разу не подумав про те, що вона може бути для когось жінкою і що взагалі в неї є щось жіноче, крім одєжі.

Ну, а ще хто? Акцизник Біне, кілька крамарів, два чи три трактирники, кюре і, нарешті, мер, пан Тюваш, з двома синами, — усі грубі, тупі й понурі товстосуми. Вони самі обробляли землю, пиячили дома потаймиру, а на людях виставляли себе святими та божими. Незносна компанія!

Але на фоні всіх цих вульгарних фізіономій вирізнялось обличчя Емми, якесь особливе і ніби далеке-далеке, — між нею і собою він бачив глибоку прірву.

Спочатку він часто ходив до неї з аптекарем. Шарль, здавалось, не дуже радів його візитах, і Леон не знав, як йому поводити себе: він і боявся показатись нескромним, і бажав близькості, яка здавалась йому майже неможливою.

-
- Поясніть, які риси характеру Леона розкриваються в уривках? Чи можна назвати його щирою людиною?
 - Як суспільство ставилося до Леона? Поміркуйте, чи можна його вважати невід'ємною частиною цього суспільства.
 - Поясніть, якою матір'ю виявилась Емма. Які деталі підкреслюють її ставлення до материнства?
-

VIII

Ось і діждалися нарешті тієї виставки. З самого ранку жителі містечка балакали на порогах про готування до цієї урочистої події, фронтон мерії було оздоблено гірляндами плюща, на лузі нап'ято намет для святкового бенкету, а серед площі проти церкви поставлено якусь стару бомбарду — салютувати при в'їзді пана префекта і при оголошенні імен премійованих землеробів. <...>

Родольф <...> прискорив крок, але пані Боварі скоро задихалася; тоді він пішов повільніше і, посміхаючись, сказав їй з грубуватою прямою: — Я хотів утекти від цього товстуну, — ну, знаєте, аптекаря.

Емма підштовхнула його ліктем.

«Що б це мало значити?» — думав він і поглядав на неї скося, ідучи далі.

По її спокійному профілю годі було про щось догадатися. Він чітко вимальовувався на світлі, в овалі капора з палевими стрічками, схожими на листя очерету. Очі її дивилися з-під довгих вигнутих вій прямо вперед і, дарма що були широко розплющені, здавались примруженими — так приливала до тендітної шкіри щік тихо пульсуюча кров. Тонкі ніздрі просвічували рожевим. Голова була ледь схилена на плече, і між губами виднілися перламутрові краєчки зубів.

«Чи вона це на сміх зробила?» — питав себе Родольф <...>

І, продовжуючи сміятися з виставки, він показав жандармові свого синього запрошувального квитка, щоб вільніше пересуватися, і навіть зупинявся часом перед яким-небудь видатним екземпляром, але пані Боварі не виявляла ні до чого цікавості. Помітивши це, він почав жартувати з йонвільських дам та з їхніх туалетів, попросивши вибачення за недбалість свого власного вбрання. В його костюмі впадала в око та недоладна суміш простоти й вишуканості, яка, на думку банальних людей, має свідчити про ексцентричну поведінку, заплутаність почуттів, тиранічну владу мистецтва і головне — про певну зневагу до суспільних умовностей; все це одних спокушає, а інших дратує. На ньому був сірий демікотоновий жилет, у вирізі якого надималася од вітру батистова сорочка з плісированими манжетами; панталони в широку смужку сьгаали до кісточок, відкриваючи лаковані черевики з нанковим верхом. Вони так блищали, що в них віддзеркалювалась трава. Заклавши руку в кишеню піджака і збивши набакир солом'яного бриля, Родольф розкидав носками черевиків кінські кізьяки.

— А втім, — додав він, — живучи на селі...

— Нічого дарма старатися, — закінчила Емма.

— А так! — підхопив Родольф. — Адже ніхто з цих добрих людей неспроможний навіть оцінити належно крій фрака!

І обоє заговорили про провінційну обмеженість, про те, як вона занепащає життя, губить мрії.

— От і мені, — говорив Родольф, — така туга обіймає серце...

— Вам? — здивувалась Емма. — А я гадала, що ви завжди веселий!

— Це тільки про око: на людях я вмію ховати обличчя під смішливою маскою... А тим часом не раз і не два, дивлячись на кладовище в місячному світлі, я питав самого себе, чи не краще б приєднатися до тих, що спочивають у домовинах...

— Ох! А друзі ж ваші? — спитала Емма. — Ви що, забули?

— Друзі? Які? Хіба вони в мене є? Кому я потрібен?<...>

Пані Боварі знову взяла Родольфа під лікоть, і він говорив далі, ніби сам до себе:

— Так! Багато чого мені не вистачає! Вічно сам-один... Ах, якби в мене була в житті мета, якби я зустрів на своєму шляху якусь щирю душу... Тоді енергія забила б у мені джерелом, тоді не страшно було б мені ні тучі, ні грому, тоді я гори перевернув би!

— А мені все-таки здається, — сказала Емма, — що вам нічого нарікати на долю.

— Ви так гадаєте? — спитав Родольф.

— Бачите... — знову заговорила вона, — ви вільні... — Вона трохи завагалась. — Багаті...

— Не глузуйте з мене, — відповів він. <...>

— А втім, — додав Родольф, — можливо, з точки зору «світу», люди й мають рацію.

— Як так? — спитала Емма.

— Ах! — зітхнув Родольф. — Хіба ви не знаєте, що є душі, які завжди страждають? Вони шукають то мрії, то дії, то найчистіших почуттів, то найбезумніших насолод, — і так чоловік вдається в різні фантазії та шаленства...

Тоді Емма подивилася на нього, як на мандрівника, що побував у екзотичних краях, і промовила:

— А ми, бідні жінки, не маємо навіть цієї розваги.

— Невесела це розвага — в ній не знайдеш щастя.

— А хіба воно взагалі буває? — спитала Емма.

— Так, колись воно приходить, — відповів Родольф. <...>

— Колись воно таки приходить, — повторив Родольф, — приходить несподівано, коли ти вже зовсім зневірився в ньому. Тоді віднокруги враз ніби ширшають і чується якийсь голос: «Ось воно!» І ти відчуваєш потребу довірити цій людині все своє життя, все віддати, всім пожертвувати! Не треба ніяких освідчень — душа душу розуміє й так. Вони вже бачили одне одного у мріях. (Він дивився при цьому на неї.) Ось він, нарешті, той скарб, якого ви так довго шукали! Ось він, перед вами — блищить, грає, міниться! І все-таки ще сумніваєшся, ще не наважуєшся вірити, ще стоїш засліплений, ніби вийшов з темряви на світло... <...>

— Ну, завів, — сказав Родольф. — Все обов'язок та й обов'язок — смерть не люблю цієї балаканини. Щось багато їх розвелось, отих старих йолопів у фланелевих жилетах та святенників із чотками і грілками — вони всім уже вуха протуркали тим «обов'язком». Обов'язок... А що таке обов'язок? Обов'язок — це почувати велич, кохати красу, а не схилитися перед суспільними умовностями з усіма їхніми мерзотами.

— Одначе... одначе... — заперечила пані Боварі.

— Та ні ж бо! До чого це — повставати проти пристрастей? Хіба є що прекрасніше на світі? Хіба не пристрасті є джерелом героїзму, ентузіазму, поезії, музики, мистецтва, всього-всього?

— Але ж ми мусимо, — сказала Емма, — хоч трохи зважати на думку світу, коритися його моралі.

— Бачите, існують дві моралі, — відповів Родольф. — Є мораль дрібна, умовна, людська, — вона мінлива, повзуча і криклива, як оце збіговище дурнів, що ви бачите перед собою. Але є й інша, вічна мораль — вона сяє навколо нас, як ця чудова природа, вона ясніє над нами, як це погідне блакитне небо<...>

Родольф присунувся до Емми і швидко зашепотів: — Невже вас не обурює ця змова людей? Чи є хоч одне почуття, якого б вони не засуджували? Найблагородніші інстинкти, найчистіші симпатії вони переслідують, обкидають болотом. І якщо двом нещасним душам пощастить нарешті зустрітись, все влаштовано так, щоб вони не могли злитися. Але вони змагатимуть до цього, напружуватимуть свої крила, зватимуть одне одного. Даремні всі перешкоди! Раніше чи пізніше — за півроку а чи за десять літ — кохання таки з'єднає їх, бо так судилося долею, бо вони створені одне для одного.

Він сидів, згорнувши руки на колінах, і, повернувшись обличчям до Емми, пильно дивився на неї. Вона розгляділа в його очах тоненькі золоті промінчики, що снувалися круг чорних зіниць, і навіть чула запах помади від його волосся. Тоді їй стало якось млосно і, чомусь пригадався віконт, з яким вона вальсувала у Воб'єссарі, — від його бороди точився такий же запах ванілі й цитрини; упиваючись ним, вона мимохіть прикрила повіками очі. Та ось вона випросталася на табуретці і побачила вдалині, на обрії, старий диліжанс, — «Ластівка» поволі спускалась по схилу горба Ле, підіймаючи позад себе стовпи куряви. У цій жовтій кареті так часто приїздив до неї Леон; по цій дорозі він поїхав від неї назавжди! Їй примірилося його обличчя в вікні; потім усе змішалось, взялося якоюсь туманною поволокою; їй здавалося, що вона все ще кружляє у вальсі при блиску люстр в обіймах віконта, що Леон десь недалеко, що він зараз приїде... І разом з тим вона весь час відчувала поруч себе голову Родольфа. Солодкість цього відчуття навіяла їй колишні бажання, і, як розвихрені вітром піщинки, вони звивалися смерчем між хвиль тонкого аромату, що сповивав їй душу. Емма широко роздimalа ніздрі, вдихаючи свіжі пахощі плюща, який вився по карнизу. Вона зняла рукавички, витерла руки, потім стала обмахуватись хусточкою, і крізь биття крові у скронях їй чувся гомін юрби та голос радника, який все ще харамаркав свою промову. <...>

Родольф розмовляв з пані Боварі про віщі сні та передчуття, про магнетизм. Сягаючи думкою до колиски людства, пан Дерозере змальовував слухачам ті дикі часи, коли люди, тиняючись по лісових нетрях, жилися жолудями. Потім вони скинули звірині шкури і одяглися в сукно, розорали землю, посадили виноградники. Чи було це справжнім благом, чи не повели ці винаходи за собою більше лиха, ніж добра? Таке питання ставив перед собою пан Дерозере. Від магнетизму Родольф перейшов помалу до спорідненості душ; і, поки пан голова наводив у приклад Цінцінната, що ходив за плугом, Діоклетіана, що садив капусту, та китайських імператорів, які засівали на Новий рік свячене зерно, Родольф з'ясовував молодій жінці, що непереможний взаємний потяг двох душ сягає глибоко в їхнє попереднє існування.

— Ось хоч би й ми, — казав він. — Як ми познайомились? Який випадок звів нас до купи? Не інакше, як самі наші природні нахили тягли нас одне до одного, долаючи простір: так дві річки, що стікають по різних схилах, зливаються врешті в одно.

Він схопив Емму за руку; вона її не відняла. <...>

- Поясніть, за яких обставин Емма й Родольф зблизилися.
 - Простежте, як Родольф закохував у себе Емму.
 - Поміркуйте, що приваблювало Емму в Родольфі.
-

IX

Минуло півтора місяця. Родольф не приходив. Нарешті, одного вечора він таки з'явився.

Ще на другий день після виставки він вирішив:

«Не треба йти туди надто рано. Це була б помилка».

А десь наприкінці тижня він виріядився на полювання. Після полювання він гадав, що тепер йти вже пізно, але потім розміркував інакше:

«Якщо вона покохала мене з першого дня, то від нетерпіння побачитись зі мною її любов ще дужче розгориться. Тож почекаймо ще трохи».

І він зрозумів, що його розрахунок правильний, коли, зайшовши в залу, помітив, як зблідла Емма.

Вона була сама. Вечоріло. Муслінові фіранки на вікнах згущали сутінки, а позолота барометра, на який падав останній сонячний промінь, висявала в дзеркалі між вітами поліпа.

Родольф стояв, а Емма ледве здобулася на слово, щоб відповісти на його привітання.

— Знаєте, — сказав він, — мені все ніколи було. І до того ж хворів.

— Серйозно? — скрикнула вона.

— Та ні, — відповів Родольф, сідаючи біля неї на табуреті, — не те щоб серйозно... Просто не хотів йти до вас.

— Чому?

— Ви не здогадуєтесь?

Він подивився на неї ще раз, але з таким виразом, що вона спаленіла й опустила голову.

— Еммо... — почав він.

— Пане! — промовила вона, злегка відхилившись від нього.

— От бачите, — озвався він журливим тоном, — таки недарма не хотілося мені йти до вас. Ви не дозволяєте мені вимовляти це ім'я, яким повна моя душа і яке вихопилось у мене мимоволі... Пані Боварі!.. Та вас же всі так називають. Зрештою, це навіть не ваше ім'я — це ім'я іншого! — Він повторив: — Іншого! — І загнув обличчя руками. — Так, я думаю про вас весь час... Спомин про вас доводить мене до розпуки! О, пробачте! Я піду...

Прощайте! Я поїду далеко... Так далеко, що ви про мене більше ніколи не почувете... А от... сьогодні... якась невідома сила привела мене до вас! Адже не можна боротись проти неба, не можна встояти проти усмішки ангела. Лишається віддатися у владу прекрасного, чарівного, божественного!

Уперше в житті Емма чула такі речі, і її гордість, як купальниця в гарячій ванні, розніжилась і розімліла від вогню цих слів.

— Але хоч я й не приходив, — провадив він, — хоч я й не міг вас бачити, та я принаймні мав утіху спостерігати за всім, що вас оточує. Ніч у ніч я приходив сюди, дивився на ваш дім, на покрівлю, що виблискувала в місячному сяйві, на дерева в садку, що схилялися вітами над вашим вікном, на маленьку лампу — проблеск світла в темряві ночі. О, ви й не знали, що тут так близько і так далеко од вас є бідний нещасливець...

Емма нахилилась до нього з риданням.

— О, який ви добрий! — промовила вона.

— Ні, я люблю тільки вас, от і все. А ви, мабуть, і не підозрівали цього. Скажіть же мені одне слово! Одне словечко!..

І Родольф непомітно зсунувся з табурета додолу; але тут на кухні почувалося цокання дерев'яних черевиків, а двері вітальні — він це помітив раніше — були незачинені.

— Якби ви були такі ласкаві, — промовив він, підводячись, — і задоволили одне моє бажання.

Він хотів оглянути весь дім. Він хотів узнати все в ньому, і вони вже обоє підвелися, — бо пані Боварі не вбачала в цьому нічого незручного, — коли раптом увійшов Шарль.

— Добрий день, докторе, — привітався Родольф.

Лікар, підлещений цим несподіваним титулом, розточився в компліментах, чим негайно скористався Родольф, щоб набрати звичайного вигляду.

— Знаєте, тут пані Боварі говорила мені про своє здоров'я... — почав він.

Шарль перебив його: він і сам страшенно хвилюється — на жінку знов нападає задишка. Тоді Родольф спитав, чи не корисно було б їй їздити верхи.

— Авжеж! Це чудово, знаменито!.. Блискуча ідея! Ти повинна їздити на прогулянки!

На її заперечення, що в неї нема коня, Родольф запропонував свого. Вона відмовилась, він не став наполягати. Щоб пояснити свій прихід, він

розповів, що його конюх, той самий, якому Шарль пускав кров, скаржиться весь час на млості.

— Я заїду подивлюсь, — сказав Боварі.

— Ні, ні, я пришлю його вам сюди. Ми приїдемо разом, так для вас буде зручніше.

— Гарзд! Дякую вам.

І, лишившись сам на сам із дружиною, він спитав у неї:

— А чого це ти відмовилась від люб'язної пропозиції пана Буланже?

Вона зробила незадоволену міну, стала вишукувати тисячі причин і нарешті заявила, що це може здатися декому дивним.

— Подумаєш, велике діло! — обкрутнувся Шарль на одній нозі. — Найважливіше — здоров'я. Даремно ти відмовилась.

— А як же мені їздити верхи, коли в мене нема амазонки?

— То справимо! — відповів чоловік.

Цей аргумент переконав її.

Коли костюм був готовий, Шарль написав панові Буланже, що дружина згодна і що вони розраховують на його люб'язність.

Другого дня під обіди Родольф прибув до дому Шарля з двома верховими кіньми. У одного з них були рожеві помпони на вухах і дамське сідло з замші.

Родольф озвув високі м'які чобітки: він був певен, що Емма зроду не бачила такої розкоші. І справді, коли він вибіг на площадку сходів у оксамитовому піджаку і білих трикових рейтузах, Емма була захоплена його костюмом. Вона вже була готова й чекала.

Жюстен вискочив з аптеки, щоб подивитися на неї; аптекар також покинув на якийсь час свій пост. Він засипав пана Буланже порадами:

— Ви ж там обережніше! А то чи довго до біди? У вас, може, баскі коні?

Емма почула над головою якийсь стук: то Фелісіте тарабанила по шибках, забавляючи маленьку Бертю. Дитина посилала матері поцілунки рукою; та замахала їй у відповідь ручкою гарпащика.

— Приємної забави! — гукав навздогін Оме. — Ви ж там тільки обережніше. Обережніше!

І замахав їм на прощання газетою.

Відчувши під ногами землю після бруку, Еммин кінь рвонув з копита. Родольф скакав поруч. Час від часу супутники перекидалися кількома словами. Трохи пригнупшись вперед, високо тримаючи повід і вільно

опустивши праву руку, Емма вся віддалась ритмові руху, що погойдував її у сідлі.

Біля узгір'я Родольф попустив повід; обоє враз кинулися щодуху вперед; а на вершині коні раптом зупинилися, і довга синя вуаль упала Еммі на обличчя.

Був початок жовтня. Над полями стояв туман. На обрії, чіпляючись за силуети пагорбів, снувалася мла; окремі пасма відривалися, линули вгору і, розпливаючись, щезали. Іноді крізь просвіти в хмарах мріли здалека на сонці йонвільські покрівлі, садки понад річкою, двори, мури, дзвіниця. Емма мружила очі, намагаючись знайти свій дім, і ніколи ще це убоге містечко, де вона жила, не видавалось їй таким маленьким. З цієї висоти вся долина уявлялась величезним блідим озером, що курилося парою. Де-не-де темними скелями чорніли купки дерев, а високі ряди тополь, що виступали з туману, здавалися дюнами, нанесеними вітром на берег.

В узбіччі, на галявині, в теплом повітрі між ялинами, колихалося імлисте світло. Рудувата, як тютюновий пил, земля глушила звуки кроків, і коні, ступаючи по ній, розкидали підковами опалі соснові шишки.

Родольф і Емма їхали вздовж узлісся. Емма час від часу відверталася, уникаючи його погляду, і тоді бачила лише виструнчені в ряд стовбури ялин; від їх постійного мелькання у неї аж у голові запаморочилось. Коні хропли. Злегка порипували шкіряні сідла.

В ту мить, коли вони в'їжджали в ліс, виглянуло сонце.

— То бог нас благословляє! — сказав Родольф.

— Ви так гадаєте? — спитала Емма.

— Їдьмо, їдьмо! — гукнув він і цмокнув язиком.

Коні побігли.

Високі придорожні папороті чіплялися в Емминих стременах, Родольф щоразу нахилився, не спиняючи коня, і висмикував їх звідти. Часом він випереджав Емму, щоб розхилити перед нею віти, і на ходу черкався коліном об її ногу. Небо поголубіло. Листя на деревах не ворухилося. По дорозі попадалися просторі поляни, встелені квітучим вересом; лілові килими чергувалися з заростями дерев, сірими, бурими чи золотими, як до породи. Під кущами раз у раз чувся лопіт крил: галки злітали на дуби з неголосним хрипким криканням.

Верхівці спішилися. Родольф прив'язав коней. Емма пішла вперед замшілою колією.

Але надто довга сукня заважала їй, хоч вона й підсмикнула шлейф, так що Родольф, ідучи слідом, бачив між чорним сукном і чорними ботиками ніжну білу смужку її панчіх, що видавалась йому ніби її голизою.

Емма спинилась.

— Я втомилася, — сказала вона.

— Ну, ще трошечки! — підбадьорював він. — Ще одно зусилля!

Пройшовши ще кроків із сто, вона знову зупинилась; крізь вуаль, що спускалася навскоси з її чоловічого капелюха до пояса, лице її виднілося в голубуватій прозорості; воно ніби плавало в хвилях блакиті.

— Куди ж ми йдемо?

Він не відповідав. Вона уривчасто дихала. Родольф роззирався навкруги, покусуючи вуса.

Вони вийшли на широку галявину, де була вирубана памолодь. Сіли на вивернуте дерево, і Родольф почав говорити їй про своє кохання.

Він не лякав її відразу гучними фразами, а говорив спокійно, поважно, з сумом.

Емма слухала його, схиливши голову, і тихенько ворушила кінчиком ботика тріски на землі.

Але, коли він промовив:

— Хіба тепер у нас з вами не одна доля?

Вона відказала:

— Ні, ні! Ви ж самі знаєте. Це неможливо.

Вона встала й рушила. Він схопив її за руку. Вона спинилась. І, подивившись на нього довгим, голубливим, зволженим поглядом, швидко сказала:

— Ах, годі про це говорити... Де наші коні? Їдьмо назад.

У нього вирвався жест гніву й досади. Емма повторила:

— Де наші коні? Де коні?

Тоді він, усміхаючись якоюсь чудною усмішкою, пильно дивлячись на Емму і зціпивши зуби, розставив руки й пішов на неї. Вона затремтіла й подалася назад.

— Ой, я боюся, — шепотіла вона. — Не займайте мене, їдьмо додому.

— Ну, що ж, коли так... — відповів він, міняючись на лиці.

І відразу став знову шанобливим, ласкавим і стриманим. Вона подала йому руку, й вони пішли назад.

— Що це вам сталось? — питав він. — Скажіть мені. Я не розберу. Ви, певне, не так мене зрозуміли. В моїй душі ви — як мадонна на п'єдесталі,

високому, недосяжному й недоторканному. Але без вас я жити не можу! Мені треба ваших очей, вашого голосу, вашої думки. Будьте мені за друга, за сестру, за ангела!

І, простягнувши руку, він обійняв її за стан. Емма зробила мляву спробу звільнитися. Він усе не пускав її і йшов по стежці.

Але ось вони почули, що їхні коні щипають листя на деревах.

— О, ще хвиличку, — прохав Родольф. — Не їдьмо ще! Побудьмо тут!

І він повів її за собою понад ставком, вкритим ряскою. В очереті причаїлися прив'ялі квітки латаття. Сполохані жаби метнулися з-під їхніх ніг наввистрибки в воду.

— Що я роблю, що я роблю, — говорила Емма. — Слухати вас — це ж безумство.

— Чому?... Еммо! Еммо!

— Родольфе!.. — промовила протягло молода жінка, схилившись до нього на плече.

Сукно її амазонки чіплялось за оксамит його піджака. Вона відкинула назад голову, її біла шия роздулась від глибокого зітхання, — і, напівнепритомна, вся в сльозах, здригаючись і ховаючи обличчя, вона віддалася.

На землю лягали вечірні тіні; скісне проміння сонця сліпило їй очі, продираючись крізь віття. Круг неї тут і там, на листі й на землі танцювали жмурки світла, ніби скрізь пурхали колібри й роняли на льоту дрібне пір'я. Стояла глибока тиша; Еммі здавалося, що з дерев точиться щось ніжне та солодке; вона відчула, як знову забилося в неї серце, як кров гарячим струменем шумує в неї в жилах. Та ось до її слуху донісся здалеку, з-над лісу, з горбів, якийсь невиразний протяглий крик, чийсь співучий голос, і вона мовчки стала прислухатись, як він, ніби музика, зливався з останнім бринінням її зворушених нервів. Родольф, з сигарою в зубах, зв'язував порваний повід, підрізаючи кінці кишеньковим ножиком.

Вони поверталися до Йонвіля тією самою дорогою. Ось залишилися на болотистій землі сліди їхніх коней, що йшли поруч, ось ті самі кущі, ті самі камені в траві. Ніщо навкруги них не змінилось, але Еммі здавалося, ніби світ не той став, ніби гори й долини помінялись місцями. Родольф іноді нахилився до неї, брав її руку й цілував.

Вона була чарівна в сидлі! Тонкий стан випростаний, коліно трохи зігнуте на гриві, лице розчервоніле від свіжого повітря й надвечірнього багрянцю неба.

В'їхавши в містечко, вона загарцювала по бруку. На неї виглядали з вікон.

За обідом Шарль відзначив, що вона виглядає чудово; став розпитувати її за прогулянку, але Емма ніби не чула його слів; вона нерухомо сиділа над тарілкою, спершись ліктями на стіл, освітлений двома свічками.

— Еммо! — озвався Шарль.

— Що?

— Знаєш, сьогодні я заїздив до пана Александра. У нього є стара кобилка, ще зовсім гарна, от тільки що з пролисами на колінах. Я певен, що її віддадуть за якусь сотню екю... — І додав: — Я подумав навіть, що це буде тобі приємно, і залишив її за собою... купив, коротше кажучи... Добре я зробив, га? Та скажи ж хоч слово!

Емма ствердно кивнула головою... Минуло чверть години, вона спитала:

— Ти сьогодні ввечері ідеш куди-небудь?

— Іду. А що хіба?

— Та я просто так, мій друже.

І, здихавшись його, зразу ж замкнулася у себе в кімнаті.

Спочатку їй ніби шуміло в голові; перед очима мигтіли дерева, дороги, канави, Родольф; вона ще відчувала його обійми, а навколо дрижало листя й шарудів комиш.

Але, поглянувши на себе в дзеркало, вона сама була вражена своїм виглядом. Ніколи ще очі в неї не були такі великі, такі чорні, такі глибокі. Щось невловно тонке світилося на її обличчі, одухотворяючи й преображаючи його.

«У мене є коханець! Коханець!» — бриніло в ній безперестану, і вона відчувала невимовну насолоду від цієї думки, так, ніби до неї вдруге прийшла дівочість. Нарешті й вона зазнає тих радощів кохання, тих захватів щастя, яких уже й не гадала діждати. Вона входила в якийсь казковий край, де все буде пристрастю, жагою, екстазом; вона ширяла в блакитнім безмірі ефіру, перед її зором височіли осяйні вершини почуттів, а буденщина ледве мріла десь унизу, в тіні, в проміжках між цими висотами.

І тоді вона стала пригадувати героїнь прочитаних нею книг, і весь ліричний легіон цих жінок-перелюбниць заспівав у її пам'яті чарівними й ніби рідними голосами. Вона сама неначе живцем прилучалася до цього хору вигаданих істот і сама ставала втіленням вічних мрій своєї молодості; вона впізнавала в собі той самий тип закоханої жінки, якому вона колись

так заздрила. Крім того, Емма відчувала втіху задоволеної помсти. Хіба ж вона мало вистраждала? Але тепер вона тріумфувала, і так довго стримувана жага вибухла в ній, прорвалася радісним клеткотливим потоком. Вона впивалася нею без докорів сумніння, без тривоги, без турботи.

Наступний день приніс нову відряду. Родольф і Емма записяглися на вірність одне одному. Вона розповідала про перебуті нею страждання. Він перебивав її поцілунками, а вона, дивлячись на нього крізь опущені вії, знову і знову просила його назвати її на ім'я і повторити, що він її любить. Це було, як і напередодні, в лісі, в покинутому курені селянина, що робив дерев'яні черевики. Курінь був солом'яний, а покрівля така низька, що їм доводилось увесь час нахилятися. Вони сиділи, пригорнувшись одне до одного, на підстилці з сухого листа.

З цього дня вони почали регулярно листуватися — писали одне одному щовечора. Емма відносила своє послання в кінець саду, до річки, і ховала його в розколину тераси. Родольф приходив туди по нього й залишав натомість свого листа, що завжди здавався Еммі надто коротким.

Одного ранку, коли Шарль виїхав з дому до схід сонця, Еммі раптом заманулося негайно побачитися з Родольфом. Вона ж могла збігати в Ла Юшетт, побути там якусь часинку і повернутися в Йонвіль, поки люди повстають. На цю думку в неї аж дух забило від пристрасті — і за кілька хвилин вона вже швидкими кроками йшла, не оглядаючись, по луку.

Благословлялося на світ. Емма здала впізнала дім свого коханого: на блідому тлі досвітнього неба різко виділявся двома стрілчастими флюгерами його дах.

За двором ферми стояв флігель; то, напевне, й був панський будинок. Вона ввійшла в нього так, ніби стіни самі розступилися перед нею. Широко прямі сходи вели в коридор. Емма повернула ручку одних дверей і раптом у глибині кімнати побачила сонного чоловіка. То був Родольф. Емма скрикнула.

— Це ти? Ти! — повторював він. — Як ти сюди потрапила?.. О, ти вся заросилася...

— Я люблю тебе! — відповідала вона, закидаючи руки йому на шию.

Ця перша смілива спроба випала вдало, і тепер щоразу, коли Шарль виїздив рано, Емма нашвидку одягалась і тихцем прокрадалася сходами, що вели до річки.

Але, коли зняли кладку для корів, Еммі доводилось іти попід самими мурами, що тягнулися вздовж річки; берег був слизький; щоб не впасти,

вона чіплялася рукою за зів'яле бадилля левкоїв. Потім вона прямувала до ферми навпростець по ріллі, спотикаючись, в'язнучи, замазуючи в землю свої чепурні ботики. На вигоні, боячись биків, вона бігла бігом, аж хустка лопотіла од вітру. Вона приходила задихана, вся рум'яна — від неї пашило молодого жагою, ароматом буйної зелені й вільного вітру. В цей час Родольф іще спав. Наче весняний ранок вривався до нього в кімнату.

Крізь жовті завіси тихо струмилося м'яке блідаве світло. Примруживши очі, Емма йшла помацки, і краплинки роси, що тремтіли в неї на волосся, оточували її лице ніби топазовим ореолом. Родольф притягав її до себе, сміючись, і пригортав до серця.

Потім вона оглядала кімнату, висувала шухляди з комодів, розчісувалася його гребінцем і дивилася в його дзеркальце для гоління. Часто вона навіть брала в зуби цибух довгої люльки, що лежала на нічному столику між лимонами й грудочками цукру біля карафки з водою.

Прощання щоразу тривало добрих чверть години. Емма плакала; їй хотілось би ніколи не покидати Родольфа. Її тягла до нього якась необорна сила, і ось одного разу, коли вона знову несподівано з'явилась, він прикро нахмурився.

— Що тобі? — допитувалась Емма. — Ти хворий? Скажи мені.

Кінець кінцем він заявив їй з серйозним виглядом, що її відвідини робляться нерозважливими і що вона компрометує себе.

XIII

Прийшовши додому, Родольф кинувся до свого письмового стола, над яким висів його мисливський трофей — оленяча голова. Але, взявши перо в руки, він не зміг нічого вигадати. Тоді він оперся обома ліктями на стіл і поринув у задуму. Емма неначе відлинула кудись у далеке минуле; прийняте ним рішення раптом роз'єднало їх безмірною прірвою.

Щоб пригадати її собі трохи виразніше, він видобув із шафи, що стояла біля узголів'я ліжка, стару коробку від реймських вісквітів, де в нього зберігались любовні листи. З неї повіяло запахом бокового пилу і в'ялих троянд. Перше, що він помітив, була хусточка у дрібних блідих плямках. То був Еммин носовичок; він замазався на прогулянці, коли в неї пішла носом кров. Родольф уже й забув про нього. Тут же валялась мініатюрка Емми з позагинаними різжками, її вбрання видалось Родольфові претензійним, а погляд — неприємно солодкавим. Що довше він роздивлявся

цей портрет і силкувався уявити собі оригінал, то більше розпливалися у його пам'яті риси Емми; намальоване їй живе обличчя ніби накладалися одне на одне і від цього стиралися. Нарешті він заходився перерахувати її листи. Останнім часом вони майже всі говорили про їхній скорий від'їзд і були стислі, сухі й вимогливі, як ділові документи. Тоді Родольфові захотілося переглянути її давніші довгі послання. Розшукуючи їх на дні коробки, він порозкидав усе інше і мимохіть почав копатися у цій купі паперів і речей, де лежали мішма букет і підв'язка, чорна маска і шпильки, і всяке волосся — якого там тільки не було: біляве, русаве, чорняве... деяке чіплялось за металеву оправу коробки і рвалось, коли вона відчинялась.

Так, перебираючи всі ці сувеніри, він вивчав почерк і стиль листів — такий самий розмаїтий, як і їх правопис. Всякі тут були листи — ніжні й веселі, жартівливі й сумні; в одних прохали любові, у других прохали грошей. Слова нагадували йому обличчя, рухи, голоси; проте інколи він не міг пригадати нічого.

І справді, всі ці жінки, з'юрмившись безладно в його думках, тіснили і вмалювали одна одну; їх ніби робив однаковими спільний рівень любові. Узявши цілу пригорщу перемішаних листів, Родольф якийсь час бавився, пересипаючи їх з руки в руку. Нарешті це йому надокучило — він мало не заснув над ними. Тоді відніс коробку в шафу, промовивши до себе:

— Все це — дурниці!

І ці слова справді виражали його думку. Насолоди витоптали його серце, як учні витоптують шкільне подвір'я; в ньому вже не пробивалось ані травинки, а все, що там проходило, було ще легковажнішим, ніж діти, і навіть не лишало, як вони, вирізаних на стіні імен.

— Ну, — сказав він сам до себе, — почнемо!

Він написав:

«Мужайтесь, Еммо! Мужайтесь! Я не хочу бути нещастям вашого життя...»

«Зрештою, — подумав Родольф, — це правда: я роблю це в її ж інтересах. Чесно».

«Чи ви обміркували і зважили як слід ваше рішення? Чи знаєте ви, в яку безодню я міг затягти вас, мій ангеле? Правда ж, ні? Довірили й нерозважливо ішли ви вперед, вірячи в щастя, в майбутнє... Ох, ми нещасні! Ох, нерозумні!»

Родольф спинився, шукаючи якоїсь поважної причини для відмови.

«Може, написати їй, що я збанкрутував?.. Ні, ні. Та це було б ні до чого. Тоді довелось би через якийсь час починати все спочатку. У таких жінок не питай логіки!»

Він подумав і писав далі:

«Я вас не забуду, повірте мені; я навіки збережу до вас безмежну відданість; але ж рано чи пізно наш запал неминуче прохолов би — така вже доля всього людського. На зміну прийшла б утома, і, хто знає, чи не дізнав би я жорстокої муки — бачити ваше каяття й поділяти його самому, бо не хто, як я, був його причиною? На саму думку про нещастя, що загрожує вам, я мучусь і каюсь, Еммо! Забудьте мене! І навіщо тільки я зустрів вас? І чому ви така прекрасна? Хіба я винен? О боже мій! Ні, ні! Так судилося!»

«Ці слова завжди справляють ефект», — подумав він.

«Ах, якби ви були однією з тих легковажних жінок, яких так багато на світі, то я міг би, звичайно, з егоїстичних міркувань піти на таку спробу — вона була б тоді безпечна і для вас. Але ж та сама душевна екзальтація, яка становить і ваше зачарування, і причину ваших страждань, — вона й заважає вам, о божественне створіння, зрозуміти всю фальшивість нашого майбутнього становища. Я теж не подумав про це спершу і, не передбачаючи наслідків, спочивав під захистом нашого ідеального щастя, мов у тіні отруйної манцинели».

«Аби тільки вона не подумала, що я зрікаюся її із скнарості... А втім, байдуже! Так чи саяк, пора кінчати!»

«Світ жорстокий, Еммо. Куди б ми не поїхали, він усюди став би переслідувати нас. Вам довелось би зносити нескромні розпити, наклепи, зневагу, а може, навіть образи. Образи — вам!.. О! Адже я хотів би, щоб ви сиділи на троні! Адже я ношу з собою думку про вас, як талісман. Я іду. Куди? Я й сам не знаю, мій розум шаліє... Прощайте! Не згадуйте мене лихом! Не забувайте нещасливця, який утратив вас. Навчіть вашу дитину поминати моє ім'я в молитвах».

Полум'я двох свічок тремтіло. Родольф устав, зачинив вікно і сів знову за стіл.

«Здається, все сказано. Ага! Треба ще одне додати, а то, чого доброго, знов буде чіплятись».

«Коли ви прочитаєте ці сумні рядки, я буду далеко. Я наважився тікати якнайшвидше, щоб не піддатися спокусі знову бачити вас. Треба переборювати слабість! Я ще вернуся, і, можливо, колись ми з вами будемо спокійнісінько згадувати наше минуле кохання. Прощайте!»

І він написав іще одно останнє прощання — цим разом уже не «прощайте», а двома словами — «прощай ти!» Йому здалось, що це в нього вийшло дуже «стильно».

— А як же тепер підписатись? — завагався він. — «Відданий вам...» Не те... Може, «Ваш друг»? Воно. Так і напишемо:

«Ваш друг». <...>

- Простежте динаміку почуттів і пристрастей Емми. За допомогою яких художніх засобів вона відображається?
- Поміркуйте, яку роль у зображенні гріхопадіння Емми відіграє сцена прогулянки на конях.
- Які риси Родольфа розкриваються в уривках?

Частина третя

VIII

<...>

<...> вона й досі не могла пригадати причини свого жакливого стану — грошових справ. Вона страждала тільки від кохання, вона відчувала, як кризь цей спомин упливає її душа, — так смертельно поранений відчуває колючи, як життя витікає з нього кризь кровоточиву рану.

Заходила ніч, кружляло гайвороння.

І раптом їй примарилось, ніби в повітрі спалахують вогнисті кульки, схожі на розжарені ядра, а потім сплющуються в кружальця, і крутяться, крутяться, і тануть у снігу між гілками дерев. В кожному кружальці показувалось обличчя Родольфа. Їх ставало все більше й більше, вони надлітали, проникали в неї; раптом усе те щезло. Вона впізнала вогники будинків, що світилися вдалині кризь туман.

І знов вона усвідомила своє становище — мов прірва розступилась перед нею. Вона дихала так важко, що груди її ходили ходором. Тоді в якомусь героїчному пориві, майже радісно, спустилася вниз із косоного, пробігла через кладку на стежку, на шлях, минула ринок і опинилась перед аптекою.

Там нікого не було. Емма хотіла ввійти, але на дзвінок міг би хтось з'явитись; вона шмигнула у хвіртку і, затамувавши подих, тримаючись за стіни, дісталася до дверей кухні, де на плиті горіла свічка. Жюстен, без піджака, поніс у їдальню блюдо.

«То вони обідають. Треба почекати».

Жюстен повернувся. Вона стукнула в шибку.

Він вийшов на поріг.

— Ключа! Від комірчини нагорі, де...

— Що?

І він дивився на неї, вражений блідістю її обличчя, що білим овалом вирізьблювалось на чорному тлі ночі. Вона здавалась йому надзвичайно вродливою і величною, як видіння; не розуміючи, чого їй треба, він передчував щось жахливе.

Але вона швидко відповіла тихим, лагідним і вкрадливим голосом:

— Мені треба! Дай ключа!

Крізь тоненьку перегородку з їдальні чулося подзенькування виделок по тарілках.

Емма збрехала, ніби хоче вивести пацюків: вони не дають їй спати вночі.

— Хазяїну б треба сказати...

— Ні, не ходи! — І байдуже додала: — Не варто, я потім сама скажу. Ну, посвіти мені!

Вона увійшла в коридор, де були двері до лабораторії. На стіні висів ключ з ярличком «Фармакотeka».

— Жюстене! — гукнув нетерпляче аптекар.

— Ходім нагору!

І Жюстен пішов за нею.

Ключ повернувся в замку, і Емма рушила просто до третьої полиці, — так вірно вела її пам'ять, — схопила синій слоїк, відіткнула корок, встромила всередину руку й, витягнувши жменю білого порошку, тут же почала його їсти.

— Що ви робите! — крикнув хлопець, кидаючись до неї.

— Мовчи! Прийдуть...

Він був у розпачі, хотів кричати пробі.

— Не кажи нікому, бо за все відповідатиме твій хазяїн.

І вона пішла, раптово заспокоївшись, ніби виконала якийсь обов'язок, що тяжів їй на совісті.

Коли Шарль, приголомшений звісткою про опис майна, прибіг додому, Емма щойно була вийшла. Він кричав, плакав, знепритомнів, а вона все не верталась. Де вона могла бути? Куди він тільки не посилав Фелісите: до Оме, до Тюваша, до Лере, до трактиру «Золотий лев»... Коли його хвилю-

вання на мить стихало, він згадував, що добре ім'я його загинуло, майно пропало, майбутнє Берти розбито. А через що?.. Ніхто нічого... Він чекав до шостої години вечора, потім не зміг більше всидіти на місці; йому спало на думку, що Емма поїхала в Руан, і він вийшов на шлях. Пройшовши з півльє й не зустрівши нікого, він почекав іще трохи й вернувся.

Вона була вже дома.

— Що сталося?.. В чім річ?.. Поясни!

Вона сіла до бюро і, написавши листа, поставила число, день, годину і, не кваплячись, запечатала. Потім урочисто сказала:

— Прочитаєш завтра; а доти, прошу тебе, не задавай мені жодного питання! Ні однісінького!

— Але ж...

— Ах, дай мені спокій!

Вона лягла на постіль і витяглась на всю довжину.

Її разбудив терпкий смак у роті. Вона побачила Шарля й знову заплащила очі.

Емма з цікавістю вслухувалась у себе, чи не починаються болі. Ні, поки що нічого не було. Вона чула цокання стінного годинника, гуготіння вогню в каміні і дихання Шарля, що стояв у приголів'ї.

«А! Що смерть — дрібниця! — думала вона. — Ось засну, та й по всьому!»

Вона випила ковток води і відвернулась до стіни.

А в роті не проходив прикрий чорний смак.

— Пити!.. Ох, пити хочу! — простогнала вона. — Що з тобою? — спитав Шарль, подаючи їй склянку з водою.

— Нічого... Відчини вікно... Душно мені!

І раптом її потягло на блювоту — вона ледве встигла вихопити хусточку з-під подушки.

— Забери, — сказала вона швидко, — викинь.

Шарль почав розпитувати; Емма не відповідала. Вона лежала нерухомо, боячись, що від найменшого руху їй знову стане недобре. І відчула, як від ніг підступає до серця крижаний холод.

— Починається, — прошепотіла вона.

— Що ти кажеш?

Тихо і тоско ворочала вона головою по подушці, і рот у неї був відкритий, ніби на язичі лежало щось важке — важке. О восьмій годині знов почалася блювота.

Шарль помітив на дні таза білі крупинки якогось порошку, що приставали до порцеляни.

— Дивно! Незвичайно! — повторював він.

Але вона твердо сказала:

— Ні, ти помиляєшся.

Тоді він обережно провів рукою їй по животі — ніби погладив. Вона зойкнула. Він аж одсахнувся з переляку.

Потім вона почала стогнати, спочатку потихеньку. Плечі її здригались у корчах, вона стала білішою від простирала, за яке чіплялись її скарлючені пальці. Пульс бився нерівно, його ледве можна було чути.

Краплі холодного поту виступали на її посинілому обличчі, воно взялося ніби якоюсь металевою осугою. Зуби дзвонили, розширені зіниці безтямно дивились навкруги, на питання Емма відповідала лише кивками; два чи три рази вона навіть усміхнулась. Потім вона почала стогнати дужче. Раптом з грудей у неї вихопився приглушений зойк, але вона запевняла, що їй кращає, що вона скоро встане. І тут на неї напали корчі.

— Боже мій! Яка мука!

Шарль упав навколішки біля її ліжка.

— Кажи, що ти їла? Говори, ради Бога!

Він дивився на неї з такою любов'ю, якої вона ще ніколи не бачила в його очах.

— Там... там... — промовила вона завмираючим голосом.

Він кинувся до бюрка, зламав печатку й голосно прочитав: «Прошу нікого не винуватити...» Спинився, провів рукою по очах, перечитав іще раз.

— Пробі! Рятуйте! Сюди!

Він повторював одно: «Отруїлась, отруїлась!» — і більше нічого не спромігся сказати. Фелісіте побігла до Оме, і той почав викрикувати це слово на площі; в «Золотому леві» його почула пані Лефрансуа; люди вставали з ліжок, щоб переказати новину сусідам, — і цілу ніч містечко хвилювалось.

Розгублений, знецімлений, знеможений, Шарль метався по кімнаті. Він щось бурмотів, натикався на меблі, рвав на собі волосся. Аптекареві ніколи й на думку не спадало, що на світі може бути таке жахливе видоїще.

Боварі пішов до свого кабінету написати до пана Каніве й доктора Ларів'є. Він довго не міг дати собі ради, переписував більше, як п'ятнадцять

разів. Іполит подався в Нефшатель, а Жюстен так острожив лікаревого коня, що біля Гійомського лісу довелося покинути його: він був замордований і мало не здихав.

Шарль заходився гортати медичний словник; але він нічого не бачив, літери танцювали в нього перед очима.

— Заспокойтесь! — говорив аптекар. — Треба негайно дати їй якусь міцну протиотруту. Чим вона отруїлась?

Шарль показав йому листа: миш'як.

Він знав, що при всіх отруєннях треба робити аналіз, а Боварі, нічого не розуміючи, відповів:

— Ох, робіть, робіть! Рятуйте її!

Потім, повернувшись до неї, він упав на килим і, притулившись головою до краю ліжка, заривався.

— Не плач, — промовила вона. — Скоро я не буду тебе більше мучити...

— Навіщо? Хто тебе примусив?

— Так треба було, мій друже, — відповіла вона.

— Хіба ти не була щасливою? Чи я тобі чим завинив? Я ж робив усе, що міг...

— Правда, правда... Ти... ти — добрий.

І вона тихенько погладила його по голові. Солодкість цього відчуття ще більше додала йому жалю; вся його істота відчайсно здригалась на думку, що тепер він її втратив, — тепер, коли вона виявляє до нього більше ласки, ніж-будь-коли раніше; а він нічого не міг придумати, нічого не знав, не вмів. Нагальна потреба рішучої дії остаточно паралізувала його.

Скінчилися, думала вона, всі зради, всі мерзоти, всі незліченні жадання, що мучили її. Тепер вона не відчувала ні до кого ненависті; імливий присмерк оповив її думки, і з усіх земних шумів вона чула тільки переривчасте, тихе, жалібне лебедіння свого бідного серця, мов останній відлукоток завмираючої симфонії.

— Принесіть мені дівчинку, — сказала вона, підводячись на лікті.

— Тобі не гірше? Ні? — спитав Шарль.

— Ні, ні!

Ось уже перед нею дитина на руках у няньки; з-під довгої сорочки ледь видно босі ніжки, сама ще заспана, набурмосена. Здивовано дивиться вона на весь цей розгардіяш у кімнаті і кліпає очима від яскравого світла свічок, що горять навкруги. Все це, певно, нагадує їй Новий рік або мас-

ницю: у такі свята її теж будили рано-вранці, при свічках, і приносили до мамі, а та дарувала їй іграшки.

— А де ж воно, мамо? — спитала вона.

Всі мовчали.

— А куди сховали мій черевичок?

Фелісіте нахилила її до постелі, але дівчинка все оглядалася на камін.

— Може, то мамка взяла? — допитувалась вона знову.

Почувши слово «мамка», Емма пригадала всі свої зради, всі свої нещастя і відвернулася, ніби відчула в роті огидний смак якоїсь іще сильнішої отрути. Берта вже сиділа на постелі.

— Мамусю! Які в тебе великі очі! Яка ти біла-біла! І вся в поту...

Мати глянула на неї.

— Ой, страшно! — крикнула дівчинка й подалась назад.

Емма взяла її ручку і хотіла поцілувати; дитина пручалася.

— Годі! Заберіть її! — гукнув Шарль. Він ридав у алькові.

На якусь хвилину хворобливі симптоми припинилися. Емма ніби заспокоїлась; від кожного її незначного слова, від кожного її спокійнішого віддику в Шарля відроджувалась надія. Нарешті прибув Каніве, і Шарль кинувся плачучи йому на шию.

— Ах, це ви! Дякую! Ви добрий! Але тепер їй уже полегшало. Ось подивіться...

Колега не поділяв цієї думки і, не бажаючи, як він сам висловився, блукати манівцями, прописав їй блювотне, щоб остаточно очистити шлунок.

Вона одразу виблювала кров'ю. Губи її стиснулися міцніше. Руки й ноги зводила судома, тіло взялося бурими плямами, пульс тіпався під пальцями, мов напнута нитка, мов струна, що ось-ось порветься.

Незабаром вона почала страшенно кричати. Вона проклинала отруту, нарікала, благала, щоб швидше настав кінець, відштовхувала заляканими руками все, що підносив їй ще більш за неї змучений Шарль. Він стояв, притиснувши хустину до рота, і хрипів, плакав, задихався; все його тіло, від голови до ніг, здригалось від ридань. Фелісіте метушилась по кімнаті; Оме, не рухаючись з місця, глибоко зітхав, а пан Каніве, хоч і силкувався зберегти свій апломб, починав відчувати внутрішнє збентеження.

— Чорт!.. Якже це так?.. Адже шлунок очищено, а коли усувається причина...

— Мусить зникнути й наслідок, — докінчив Оме, — це ж очевидно.

— Та рятуйте ж її! — вигукував Боварі.

І Каніве, не слухаючи аптекаря, який намагався обґрунтувати гіпотезу: «Може, це рятівний пароксизм», збирався дати їй теріаку, коли у дворі почулося ляскання батога; усі шибки затремтіли, а з-за рогу критого ринку щодуху вимчала трійка заляпаних грязюкою коней. То приїхав у поштовому берліні доктор Ларів'єр.

Якби в кімнату раптом завітав сам Бог, його поява не зробила б більшого ефекту. Боварі підвів руки догори, Каніве прикусив язика, а Оме зняв свою шапочку ще задовго до того, як доктор увійшов до господи.

Ларів'єр належав до славетної хірургічної школи великого Біша — до вже вимерлого нині покоління лікарів-філософів, що фанатично кохались у своєму мистецтві і працювали вміло й натхненно. Вся лікарня тремтіла, коли він гнівався, а учні просто обожнювали його і, як тільки приступали до самостійної роботи, намагались у всьому наслідувати його. В околицях було чимало лікарів, які перейняли в нього навіть довге ватяне пальто з мериновим коміром і широкий чорний фрак із завжди розстебнутими манжетами; у нього самого з-під тих манжет виглядали міцні м'язисті руки, — дуже гарні руки, на яких ніколи не було рукавичок, ніби вони завжди поспішали зануритись у людські страждання. Він зневажав чини, хрести й академії, був гостелюбний і щедрий, до бідних ставився, як рідний батько, і, не вірячи в добродесність, був її взірцем; його, напевно, вважали б за святого, якби не тонкий проникливий розум, через який люди боялись його, як демона. Погляд у нього був гостріший від ланцета, — він сягав глибоко в душу і, відкидаючи всякі викрутаси і соромливі недомовки, зразу вивертав назовні всяку брехню. Такий він був завжди — повен тієї добродушної величі, що дається свідомістю великого хисту, щастя і сорокарічного бездоганного трудового життя.

Ще на порозі він насупив брови, побачивши мертвотне обличчя Емми. Вона лежала випростана горілиць, рот у неї був відкритий. Потім, удаючи, що слухає Каніве, доктор підніс пальця до носа і промовив:

— Так, так.

Але при цьому поволі знизав плечима. Боварі слідкував за ним. Вони глянули один на одного, і цей чоловік, що надивився на віку на всякі страждання, не міг стримати сльози; вона скотилась йому на жабо.

Він пішов з Каніве до сусідньої кімнати. Шарль побіг за ними.

— Вона в дуже тяжкому стані, правда? Може, гірчичники поставити? Я й сам не знаю. Найдіть же який-небудь вихід, адже ви врятували стількох людей!

Шарль обійняв його обіруч і, майже повиснувши на ньому, дивився на нього розгублено, благально.

— Наберіться мужності, мій бідний друже! Тут уже немає ніякої ради.

І доктор Ларів'єр відвернувся.

— Ви йдете?

— Я ще вернусь.

Він вийшов ніби для того, щоб дати розпорядження кучерам, а за ним ув'язався і Каніве, який не хотів, щоб Емма померла на його руках.

Аптекар наздогнав їх на площі. Така вже в нього була вдача, — він не міг відійти від приїжджих знаменитостей. Ось чому він став благати пана Ларів'єра зробити йому велику честь — поснідати в його господі.

Зараз же послано було до трактиру «Золотий лев» по голуби, куплено у різника весь запас котлет, у Тюваша вершків, у Лестібудуа яєць. Господар сам допомагав накривати на стіл, а пані Оме смикала петельки своєї кофти і все приказувала:

— Ви вже вибачайте, коли ласка, бо, знаєте, у наших убогих місцях, якщо не знаєш звечора...

— Чарки!.. — шипів Оме.

— Якби це ми жили в місті, можна було б подати і ті ж фаршировані ніжки...

— Та цить-бо!.. Прошу до столу, докторе!

За першою ж стравою аптекар визнав за потрібне повідомити деякі подробиці катастрофи.

— Спочатку з'явилось відчуття сухості в горлянці, потім почалися нестерпні болі в надшлунковій ділянці, часті позиви до блювоти, коматозний стан.

— А як це вона отруїлась?

— Не знаю, докторе; просто не уявляю собі, де вона могла дістати цієї арсенистої кислоти.

Жюстен, що саме увіходив у кімнату з купою тарілок, аж затрусився весь.

— Що з тобою? — спитав аптекар.

При цьому питанні хлопець випустив усе з рук, і тарілки так і брязнули об підлогу.

— Йолоп! — зарепетував Оме. — Незграба! Роззява! Ідіота клопоть!

Але він швидко опанував себе і розповідав далі:

— Я вирішив, докторе, зробити аналіз і <...> обережно ввів трубочку... — Краще було б, — сказав хірург, — ввести їй пальці в горлянку.

Другий лікар мовчав: він щойно дістав добрячу, хоч і конфіденціальну, нагінку за своє блювотне; таким чином, тепер цей милий Каніве, який під час історії з викривленою ступнею був такий самовпевнений і велемовний, тримав себе дуже скромно; він не пускав і пари з уст, тільки весь час схвально посміхався.

Оме саяв увесь у ролі амфітріона, а смутна думка про Боварі мимоволі ще дужче збільшувала його блаженство, коли він егоїстично повертався до самого себе. Крім того, йому піддавала охоти присутність доктора. Він хизувався своєю ерудицією, розводячись про шпанські мухи, про анчар і про манцинелу, про гадючу отруту.

— Знаєте, докторе, я якось навіть вичитав, що деякі особи отруювались і падали, ніби вражені громом, від звичайної ковбаси, тільки надміру прокопченої. Так принаймні пишеться в прекрасній статті, що належить перу одного з наших фармацевтичних світил, одного з наших учителів, славновісного Каде де Гассікура!

Тут знову з'явилась пані Оме з хисткою спиртівкою: у Оме було заведено варити каву тут же за столом; мало того, він сам її смажив, сам її мовов, сам її розмішував.

— *Saccharum*, докторе, — сказав він, подаючи цукор.

Потім велів привести всіх своїх дітей: йому було цікаво почути хірургову думку про будову їхнього тіла.

Пан Ларів'єр збирався вже йти від них, коли пані Оме попрохала в нього медичної поради для її чоловіка: він щодня спить по обіді, і через це в нього застоюється кров.

— Так, застій у нього в крові, але це йому не вадить.

І, посміхнувшись стиха цьому непоміченому каламбурові, доктор відчинив двері до аптеки. Але туди набилося сила народу. Він ледве зміг відкараскатись від пана Тюваша, який боявся, щоб його жінка не захворіла на запалення легенів, бо мала звичку плювати в присок; потім від пана Біне, на якого іноді нападав істівець; від пані Карон, у якої кололо в боці; від Лере, на якого находили памороки; від Лестібудуа, який страждав від ревматизму; від пані Лефрансуа, яку мучила відрижка. Нарешті він сів у берлін, коні рвонули з копита, і йонвільці вирішили, що доктор не відзначається особливою люб'язністю.

Але тут загальну увагу привернув абат Бурнізьєн, який проходив під базарним навісом із святими дарами.

Оме, вірний своїм принципам, порівнював попів з воронами, яких приваблює запах трупів; йому прикро було бачити священика, бо сутана нагадувала йому саван, — і з страху перед останнім він не любив першої.

Проте Оме не відступив перед тим, що він називав своєю місією, і повернувся до Боварі разом з Каніве, якого про це дуже просив перед від'їздом пан Ларів'єр; якби не заперечувала дружина, аптекар був би взяв і обох синів: він хотів привчити їх змалку до трагічних обставин, показати їм повчальний приклад і величну картину, яка б назавжди закарбувалась у їхній пам'яті.

Коли вони ввійшли, в кімнаті панувала похмура урочистість. На застеленому білою серветкою робочому столику лежало на срібному блюді кілька жмуктів вати, поруч палало дві свічки, між якими височіло розп'яття... Емма лежала, упираючись підборіддям у груди, з неприродно широко розплющеними очима; її бідні руки кволо чіплялись за простирало — цей страшний рух властивий усім умирущим, які ніби силкуються натягти на себе задалегідь саван. Блідий, як статуя, з червоними як жар очима, Шарль стояв не плачучи напроти неї, в ногах постелі; священик, приклякнувши на одне коліно, тихо шептав молитви.

Емма поволі повернула голову; здавалось, радість осінила її, коли вона раптом побачила фіалкову епітрахіль; умиротворена і ніби просвітліла, вона знову віднайшла забуту втіху колишніх містичних поривів, і їй марилися вже осяйні видіння вічного блаженства.

Священик підвівся і взяв розп'яття. Тоді вона витягнула шию, як спрагла людина до живлющої води, і, припавши устами до тіла богочоловіка, з усіх своїх гаснучих сил поцілувала його, — то був найпалкіший цілунок любові у її житті. Потім священик <...> умочив великого пальця правої руки в елей і почав маслособорування: спершу помастив очі, що були такі задрі на всі земні пишноти, потім — ніздрі, жадібні до ніжного леготу й любосних пахощів; потім уста, осквернені лжею, словами гордині й воанням гріховної хоті; потім — руки, звиклі до приторків-пестоців, і вкінці підшови ніг, таких бистрих в ті дні, коли жінка ця бігла на заклик жадань, а тепер нерухомих навіки.

Кюре витер пальці, кинув у вогонь замаслену вату і знов сів коло вмирущої. Він сказав їй, що тепер вона повинна злити свої страждання з муками Ісуса Христа і здатись на бже милосердя.

Скінчивши останні напучення, він спробував укласти їй у руки свячену свічку — символ небесної слави, що мала невдовзі її осінити. Але Емма була така квола, що не могла тримати її, і, якби не отець Бурнізьєн, свічка упала б додолу.

Тим часом вона не була вже така бліда, як перше, і на обличчі її лежав вираз просвітлого спокою, ніби таїнство зцілило її.

Священик не забарився звернути на це увагу; він навіть сказав Шарлю, що інколи господь продовжує життя людині, якщо це потрібно для спасіння її душі. І Шарль згадав, як вона раз уже лежала було при смерті і причащалась.

«Може, ще не все втрачено», — подумав він.

Справді, Емма обвела очима все навкруг, поволі, ніби прокинувшись від сну; потім виразним голосом попросила дати їй дзеркало і, нахилившись, довго видивлялась у нього, поки з очей її не викотились дві буйні слюзи. Тоді вона закинула голову, зітхнула і знову впала на подушки.

Груди її задихали швидко й переривчасто. Язик увесь висунувся з рота; очі викотились і потьмяніли, мов кулі гаснучих ламп; можна було б подумати, що вона вже мертва, якби боки не ходили в неї ходором від бурхливого дихання — немовби душа поривалася вискочити з тіла. Фелісіте упала навколішки перед розп'яттям; аптекар і той трохи підігнув коліна; пан Каніве виглядав у вікно на площу. Бурнізьєн знову почав молитись, нахилившись лицем над постіллю вмирущої, і довгі поли його чорної сутани прослалися по підлозі. Шарль стояв на колінах по другий бік ліжка і тягнувся до Емми. Він схопив її за руки, стискав їх і здригався при кожному ударі її серця, наче в ньому віддавались поштовхи від падіння руїни. Що голоснішим ставало хрипіння, то швидше священик читав свої молитви; вони зливалися з притлумленими риданнями Боварі, і часом усе потопало в глухому рокоті латини, що гуділа похоронним дзвоном.

Раптом на вулиці почувся цокіт дерев'яних черевиків і стукіт костура по бруку; хтось хрипко заспівав:

Ой у жнива жарка погода,
Гуляти дівчині охота...

Емма підвелась, мов гальванізований труп; волосся її розсипалось, широко розплющені очі пильно вдивлялися в одну точку.

Нанетта в полі жито жала,
Та ледве серп в руці держала,

Та все хилилася низенько:
Яка ж ти довга, борозенко!

— Сліпий! — крикнула Емма.

І зареготала — дико, одчайдушно, несамовито; їй здавалось, що вона бачить потворне обличчя каліки, яке страхіттям виринає з вічного мороку.

А вітерець війнув на жницю,
Задер угору їй спідницю.

Конвульсія знову кинула Емму на подушки. Всі підійшли ближче, її не стало. <...>

(Переклад М. Лукаша та Д. Паламарчука)

- Поясніть, від чого найбільше страждала Емма.
 - Чому Емма вирішила позбавити себе життя?
 - Які почуття прокинулися в героїні перед смертю?
-

ПІДСУМУЙТЕ ПРОЧИТАНЕ

- Визначте жанровий різновид роману.
 - Як у романі розкривається тема втрачених ілюзій?
 - Які морально-етичні проблеми порушені у творі?
 - Поясніть, за допомогою яких художніх засобів в романі створюється колективний образ суспільства.
 - Поміркуйте, у чому полягає причина трагедії Емми.
 - Яку роль у творі відіграє портрет?
-